JAK NA (LITERÁRNÍ) ANTISEMITISMUS?
MODELOVÁ STUDIE: ANTISEMITSKÉ REPREZENTACE U FRANTIŠKA SOKOLA-TŮMY

Lukáš Borovička – Vít Strobach

**How to Deal with (Literary) Anti-Semitism?
A Model Study: Anti-Semitic Representations
in Works of František Sokol-Tůma**

In this study, the authors connect the perspective of a social historian with that of a literary one. On one particular example (the works of František Sokol-Tůma), they show the potential of examining not only the inner semantic structure of a text, but also its relations to the more general social, cultural and political contexts. Building upon the basic work of Étienne Balibar, the authors hold that anti-Semitism (and racism in general) has broadly socially manifested itself not in strictly hierarchized, caste-structured societies, but paradoxically in those that claimed at least a formal principle of equality. In other words in such contexts where the discourse of social recognition on the basis of equality among people had asserted or was asserting itself while having to legitimize the obvious sharp social discrepancies. This explains why the notions of race and racism were important to Czech, German and other nationalists during the mobilization and political campaigns, and especially in the last phases of forming national movements, in asserting the sovereignty of a national state and then during its establishment and also destabilization.

In Sokol-Tůma's novel pentalogy *V záři milionů* (In The Blaze of Millions, 1922), the core threads of the anti-Semitic ideology are woven into a complex semantic net, which loses its ambiguity in the gradually unleashing narrative and becomes clear and understandable, even to the most "simple" reader. It is this orientation towards the "common people" that justifies the claim that the text does not leave any "clusters of ideas" to be "dissolved in a poetical play of reflection" or to be "left open". Therefore, the pentalogy fulfills the criteria of literary anti-Semitism formulated by Mona Körte. From our point of view, however, each such analysis

needs to be preceded by a precise and detailed analysis of the semantic structure of a given text and the way such text has been linked to the larger threads of the more general social, cultural and political contexts.

Keywords: Literary Antisemitism; Racism; Nationalism; František Sokol-Tůma; Popular Literature

Lukáš Borovička (*1982), Ph.D. student at the Faculty of Arts of the Charles University, lksborovicka@gmail.com

Vít Strobach (*1981), Historian in the National Technical Museum in Prague, v.strobach@gmail.com

Se zájmem jsme četli diskusi v České literatuře, týkající se zkoumání antisemitismu v českých literárních dílech.[1] Příspěvky se soustředily zejména na dílo Jana Nerudy, přinášely však i některé zajímavé náměty, které je zapotřebí dále upřesňovat, případně vyvracet, a které se ve skutečnosti týkaly mnohem širšího tématu. Co byl a co nebyl antisemitismus v procesu modernizace českých zemí? Jak se projevoval v literárních dílech? Lze (a případně jakým způsobem) vztahovat umělecké dílo ke konkrétní historické situaci a sociální praxi? To, co jsme v diskusi nejvíce postrádali, bylo chybějící spojení pohledu literární a historické vědy. Zdá se nám, že tábory literatury a historiografie zůstaly stát každý na svém útesu a jen z dálky a přes silné šumění vln „nekompatibilních" vědeckých diskurzů poslouchaly, co říká ten druhý. Chtěli bychom pomoci překlenout

1 Diskuse se rozvinula v návaznosti na vydání sborníku *Jan Neruda a Židé* (2012). Srov. například JAN MAREŠ, JAN RANDÁK, *Nenávist není řešení. Jan Neruda, antisemitismus a Židé*, Česká literatura 61/2013, s. 769–782; ALEŠ HAMAN, *Ideologicky předpojatá kritika Nerudova díla*, Česká literatura 61/2013, s. 783–787; MICHAL FRANKL, *Neruda chameleon. Nad reakcemi na knihu o Janu Nerudovi a jeho vztahu k Židům*, Česká literatura 62/2014, s. 434–449; MAREK NEKULA, *Za vlasy přitažený...*, 62/2014, s. 463–469. Srov. též MICHAL FRANKL, *Gescheiterte Fortschrittsvision? Die tschechischen Liberalen und die „Judenfrage" in den 1860er-Jahren*, in: Die „Judenfrage" – ein europäisches Phänomen? Studien zum Antisemitismus in Europa, (edd.) M. Hettling, M. G. Müller, G. Hausmann, Berlin 2013, díl 5, s. 267–296. Historie zkoumání antisemitismu v moderní české literatuře má ale hlubší tradici. K základním textům při zkoumání českého (česko-německého) literárního antisemitismu patří mimo jiné CHRISTOPH STÖLZL, *Kafkas böses Böhmen. Zur Sozialgeschichte eines Prager Juden*, Frankfurt am Main 1975 (česky 1997).

tuto propast, a proto jsme se pokusili spojit perspektivy sociálního a literárního historika v jediném příspěvku a na jednom konkrétním příkladu (dílo Františka Sokola-Tůmy) ukázat možnost zkoumání nejen vnitřní sémantické struktury literárního textu, ale i jeho zasazení do obecnějšího sociálního, kulturního a politického kontextu.

Pojmy

Nejprve je zapotřebí si alespoň zcela obecně upřesnit termín antisemitismus; vybavit ho významem, který umožní rozvíjení kritické analýzy. Přestože do sebe antisemitismus vtělil řadu starých „křesťanských mýtů", například příběh o židovském zavinění smrti Krista, o věčně bloudícím Ahasverovi, o židovských travičích studní, o rituálním užívání krve křesťanských panen apod., nemůžeme jej zaměňovat za jejich prostý výčet ani za pouhý soubor stereotypů reprezentujících „typické" židovské mentální a fyzické vlastnosti. Jev také nelze chápat jako vyvření „lidové nenávisti" vůči židům nebo jako projev tzv. nevzdělanosti mas. Antisemitismus, abychom zakončili výčet toho, co není, nemá kořeny v tisíciletých dějinách židů. Zdůrazňování kontinuity útlaku a chápání tohoto útlaku jako konstantního jevu je vytváření „mýtu" samotného o sobě.[2] Mnohem důležitější byl vývoj jednotlivých národních hnutí, resp. sociální dynamika, která je podmiňovala, a role, již v této dynamice hrál protižidovský rasismus.

2 Hannah Arendtová nazvala vyprávění o tisíciletém útlaku židů, který má mít jednu jedinou racionalitu, „sekularizovanou parodií ideje věčnosti". Dokázala, že takové chápání antisemitismu odpovídá jeho vlastní myšlence – obětuje židy jako odvěké nepřátele společnosti. Daná interpretace navíc kvalifikuje jednu část historických aktérů jako pouhé oběti, zbavuje jejich jednání jakékoli intence a posouvá do jakéhosi totálního nedějinného světa. Zdá se, že právě takový výklad stojí hluboko v základech židovského nacionalistického (sionistického) historického narativu, ale ovlivnil i současný český historiografický diskurz o dějinách židů a antisemitismu, srov. pro časopis Soudobě dějiny připravovanou studii VÍT STROBACH, *Dějiny obětí. K historiografii a politice identity českých židů*. HANNAH ARENDTOVÁ, *Původ totalitarismu*, Praha 1996, s. 58-59, dále o „moderních sofistech", jak nazývá zastánce výše zmíněného názoru, uvádí: „V tom, že takto negují význam lidského chování, se ovšem strašlivě podobají oněm moderním způsobům a formám vlády, které prostřednictvím nahodilého, libovolného teroru likvidují samu možnost lidské činnosti." Přitom je zřejmé, a Arendtová to sama zdůrazňuje, že antisemitismus není pouhou reakcí na význam a (politickou, ekonomickou) moc židů. K největšímu vzrůstu antisemitismu v moderní Evropě naopak podle ní dochází ve chvíli, kdy tato moc ve skutečnosti upadala (s. 54). Už několik let předtím se podobně vyjadřovali THEODOR W. ADORNO. MAX HORKHEIMER, *Dialektika osvícenství*, Praha 2009, s. 167n.

Antisemitismus se podle Shulamit Volkové stal výrazem kulturní identity, vyhovujícím symbolem (*convenient symbol*), jemuž se podařilo navazovat společenské, resp. kulturní vztahy uvnitř národních společností.[3] Zaměříme-li se na politický jazyk nacionalistů mnoha evropských zemí v průběhu 19. století, lze hovořit o procesu jeho postupného „zrasovění".[4] Rasa měla v daném diskurzu dvě hlavní funkce. Mluvíme jednak o ukotvení národa ve větších kulturních (civilizačních) a vzájemně soupeřících okruzích (Slované versus Germáni, Indoevropané versus Semité apod.). Zadruhé (zdánlivě méně viditelně) šlo o rozšíření sociálních a kulturních norem dominantní třídy („národní kultura") v třídně rozdělené společnosti. Národní („vysoká") kultura ve svém jádru představovala soubor závazných vlastností, norem a preferencí. Mezi ně patřila především loajalita k národu, potažmo národnímu státu („vlastenectví"), patriarchální – maskulinní vidění světa či pracovní výkonnost a také například střídmost či spořivost nebo jiné normy buržoazní společnosti, na jejichž osvojení měla spočívat úspěšná integrace jedince do společnosti.[5] Pomocí rasismu přitom byly naturalizovány sociální hierarchie; „méněcennost" určitých (etnických, kulturních, sociálních) skupin byla v nominálně rovnoprávné společnosti vysvětlována rasistickou optikou. Ta přiřadila „méněcenným" skupinám jisté „přirozené" morální i biologické vlastnosti, které měly jejich nerovnoprávné postavení stvrdit a racionalizovat.[6]

3 Srov. SHULAMIT VOLKOV, *Antisemitism as a Cultural Code*, London-Jerusalem-New York 1978, s. 25-46. Srov. též autorčinu zásadní analýzu antisemitismu v německém prostředí: *Germans, Jews and Antisemites. Trials in Emancipation*, New York 2006.

4 Pro mezinárodní srovnání srov. GEORGE L. MOSSE, *The Image of Man*, New York-Oxford 1998.

5 Ze srovnávacích studií víme, že se v evropském prostředí prosazoval jasně identifikovatelný „obraz člověka", závazný ideál nezávislého, racionálního, vzdělaného bílého muže, jehož vlastnosti, mezi nimiž vynikaly střídmost, spořivost a pracovitost, odpovídaly tzv. protestantské etice, přesněji ekonomické racionalitě buržoazní společnosti. Tento obraz znázorňoval specifické vzorce jednání, mezi nimiž měly ty ekonomické zvláštní postavení, a kulturních preferencí, a přitom zřetelně vymezoval hranice společenských tříd určované soukromým vlastnictvím. Srov. klasické teze o protestantské etice stojící u základu kapitalismu, resp. určitých sociálně oceňovaných vlastností člověka buržoazní společnosti: MAX WEBER, *Metodologie, sociologie a politika*, Praha 2009, s. 198–199; ERICH FROMM, *Mít nebo být?*, Praha 1992, s. 59–66; obecně a ve srovnávací perspektivě G. MOSSE, *The Image of Man*.

6 Srov. ÉTIENNE BALIBAR, IMANNUEL WALLERSTEIN, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, London-New York 1991, s. 37–67. K mezinárodnímu srovnání evropského rasismu v kontextu vzniku a expanze národních států srov. NEIL MACMASTER, *Racism in Europe: 1870-2000*, Basingstoke 2001, s. 31–116; ALANA LENTIN, *Racism and Anti-Racism in Europe*, London 2004, s. 35–71. Následující pasáž srov. V. STROBACH, Židé: národ, rasa, třída, s. 16–27.

V tomto kontextu je zapotřebí si uvědomit, že rasismus se společensky široce uplatnil nikoli ve striktně hierarchizovaných, kastovních společnostech, ale právě v takových, v nichž se prosazoval alespoň formální nárok na rovnost, tedy tam, kde se již prosadil či prosazoval diskurz sociálního uznání na základě rovnosti mezi lidmi, a přitom bylo nezbytné legitimizovat příkré sociální nerovnosti. Není to moderní stát bez přívlastků, který prosazuje egalitářství, říká Étienne Balibar, ale národní stát jako institucionalizovaný nacionalismus s jeho praktikami sociální inkluze a exkluze. Tento druh rovnostářství má interní a externí limity v národní komunitě. To vysvětluje, proč byly rasa a rasismus pro české, německé či jiné nacionalisty důležitými v obdobích mobilizačních a politických kampaní, a to zejména při závěrečné fázi formování národního hnutí, při prosazování suverenity národního státu a následně během jeho etablování a naopak destabilizace.

Antisemitismus měl v nacionalistickém hnutí své specifické funkce a vydobyl si popularitu zásluhou propojení dvou fundamentálních témat historie rasismu: boj proti (rasové) nadvládě a vyloučení (rasově) méněcenných. Židé měli představovat ohrožení „svrchu" coby mocná světovládná rasa a zároveň „zevnitř" jako kulturně i biologicky rozkladné a nepřizpůsobivé živly. Oklikou bychom se mohli vrátit k tezi Shulamit Volkové a upřesnit ji. Antisemitismus coby výraz kulturní identity přehrazoval nejen propasti kulturních, ale spolu s tím – na ideologické rovině – rovněž třídních rozdílů a zejména ve střední Evropě pomáhal národním hnutím a rodícím se národním státům získat loajalitu společnosti, která se měla podřídit jejich závazným normám. A byl v tom poměrně úspěšný. Především proto, že dokázal vyjádřit nejen „shora" kladený požadavek národní disciplíny, ale do jisté míry umožnil i „zdola" artikulovat sociální nerovnosti a poskytoval jistý pocit rovnoprávnosti a moci i těm, kteří v praxi žádnou moc neměli. V tom tkvěla síla nacionalistického rasismu, resp. antisemitismu.

Proč jsme k analýze zvolili zrovna pětidílný román Františka Sokola-Tůmy *V záři milionů*? V rámci odpovědi se pokusíme zároveň vysvětlit, jak rozumíme termínu literární antisemitismus.

Důvodem výběru tohoto autora nebyla v první řadě estetická hodnota jeho děl, ale především specifičnost konfigurace prvků antisemitského diskurzu v rámci jeho textů a dále absence relevantních literárněvědných studií, jež by dané texty v nastíněném smyslu interpretovaly. K těmto důvodům přibyl moment mimořádné intenzity soudobého čtenářského ohlasu jeho románů, a tedy výrazného působení na kulturní a sociální identitu recipientů. Hodna pozornosti je rovněž historie vydávání pentalogie související s obdobími politické aktivace antisemitismu. Na přelomu 19. a 20. století, v době rezonující tzv. hilsneriády, vznikají první časopisecké části budoucího celku, mezi léty 1900-1901 vycházejí pod ná-

zvem *E'Geschäftsmann* v *Ostravském obzoru*. Několik let po konci první světové války, v roce 1922, v sousedství neklidné fáze budování národního státu spojené s obavami z narušitelů, včetně židů, je pak publikováno rozsáhlé, pětidílné knižní vydání.

Domníváme se, že k literárním textům je třeba přistupovat s využitím takových interpretačních nástrojů, které budou adekvátní vzhledem ke specifické povaze materiálu. Třebaže pentalogie usilovně potlačuje svou estetickou funkci ve prospěch funkcí jiných, není možné ji interpretovat stejným způsobem jako například publicistický text. Stále je to text literární a jako takový vytváří diskurzivně jedinečný fikční svět. Právě ten by měla analýza postihnout, což dosud nebylo v české literární vědě příliš obvyklé, jak konstatuje Jiří Holý: „Dosavadní odborná česká literatura věnovaná tomuto tématu [židovské tematice a studiu antisemitských stereotypů v literatuře] vesměs zůstávala u ‚obrazu Židů', tedy v oblasti málo reflektované literární tematologie, ale málokdy se zabývala specifičností fikčního světa jednotlivých děl."[7]

Jiná situace panuje v kontextu zahraničním. Například Anthony Julius v úvodní kapitole své zdařilé monografie *T. S. Eliot, Anti-Semitism, and Literary Form* (1995) formuluje otázky, jež jej zajímají jako literárního vědce a nikoli jako Eliotova životopisce: „Nepokládám si biografickou otázku: Co udělalo z Eliota antisemitu? Namísto toho se ptám: Z čeho byl Eliotův antisemitismus vytvořen a co vytvořil Eliot z antisemitismu? Toto jsou literárněvědné otázky."[8] Podobně nás zde nebude zajímat, kdy a proč se stal Sokol-Tůma antisemitou, ale zaměříme se na postižení odpovědi na otázku, jakým způsobem jsou prvky antisemitského diskurzu vetknuty do sémantické sítě vytvořené jeho literárním dílem. Rovněž se přikláníme k Juliusově koncepci autora spíše kreativně využívajícího prvky diskurzu než pasivně přejímajícího dobové stereotypy, třebaže v případě Sokola-

7 JIŘÍ HOLÝ, *Antisemitismus, nacionalismus a židovská tematika v české literatuře na konci 19. a na začátku 20. století. Pokus o nové čtení Kosmáka, Dyka a Mrštíka*, in Kultura a totalita. Národ, (edd.) Ivan Klimeš, Jan Wiendl, Praha 2013, s. 285. Inspirativní propojení tradičního novokritického „close reading" fikčních textů a jejich čtení v historickém diskurzivním kontextu představuje MORITZ BAßLER, *New Historicism, Cultural Materialism and Cultural Studies*, in: Einführung in die Kulturwissenschaften, (edd.) Ansgar Nünning, Vera Nünning, Stuttgart-Weimar 2008, s. 132–155. Při interpretaci Nerudových *Povídek malostranských* ve vztahu k antisemitskému diskurzu s tímto konceptem pracuje MAREK NEKULA, *Obraz Židů v Nerudových Povídkách malostranských a protižidovský diskurz*, in: Jan Neruda a židé, (edd.) Michal Frankl, Jindřich Toman, Praha 2012, s. 57–84.

8 ANTHONY JULIUS, *T. S. Eliot, Anti-semitism, and Literary Form*, Cambridge-New York 1995, s. 11.

-Tůmy je na rozdíl od Eliotovy poezie nepoměrně obtížnější hovořit o „triumfech literárního antisemitismu“.[9]

Zvolená metoda navíc vyplývá z našeho přesvědčení o produktivnosti sledování subjektivních perspektiv jednotlivých historických aktérů (světových názorů) a především jejich diskurzivních podob (fikčních modelů světa), poněvadž tímto způsobem lze prověřovat, zpřesňovat či dokonce výrazně problematizovat koncept monolitního (antisemitského) diskurzu a spojovat zdánlivě nesouvislá vyjádření a promluvy.[10] Vybíráme si jednu z diskurzivních perspektiv, analyzujeme její svébytnou konfiguraci a vztahujeme ji k příslušným sociálním, politickým a diskurzivním kontextům.[11]

Počínáme si tedy podobně jako Mona Körte, jež ve své studii, nedávno přeložené do češtiny, tvrdí, že „na literární antisemitismus v jeho subtilních modifikacích se dá upozornit jen dílo od díla jako na výsledek stále nového *close reading* se zohledněním všech textových komponent“.[12] Avšak s definicí literárního antisemitismu, kterou Körte předkládá, se plně neztotožňujeme. Její koncepci antisemitského literárního textu, jehož zásadní charakteristikou je, že se mu nedaří „podchycené stereotypy a ideové shluky nechat rozplynout ve hře poetické reflexe, nebo je aspoň nechat otevřené“,[13] považujeme za příliš svázanou s pojmem estetická funkce. Pro analýzu takových literárníchto textů, jež estetickou funkci podřazují funkcím jiným v rámci směřování k určité mobilizaci čtenářstva

9 A. JULIUS, *T. S. Eliot*, s. 33.

10 Podle NICOLE NOTE, RAÚL FORNET-BETANCOURT, JOSEF ESTERMANN, DIEDERIK AERTS, *Worldview and Cultures: Philosophical Reflections from an Intercultural Perspective. An Introduction*, in: Worldviews and Cultures, London-Dordrecht 2009, s. 1, je „světový názor“ (worldview) spojen s předreflektivními „zkušenostmi“, které jsou kontinuálně objektem „překládání“ do srozumitelných uspořádání. Literární díla představují specifický typ takového uspořádání, jež v této studii nazýváme „modelem světa“. LUKÁŠ BOROVIČKA, *Otázka světového názoru: Mezi literární vědou a historiografií*, in: Česká literatura rozhraní a okraje, (ed.) Lenka Jungmanová, Praha 2010, s. 51–62, rozlišuje „světový názor“, „ideologii“ a „mentalitu“; zmíněnou terminologii používá v řadě dalších interpretačních studií, například *Republika proti Benjaminu Kličkovi. Benjamin Klička proti republice? Světonázorová struktura románové trilogie Na vinici Páně a následná druhorepubliková cenzura*, in: V obecném zájmu, (ed.) Michael Wögerbauer, Praha 2015, s. 1011–1023.

11 V této souvislosti srov. odmítnutí představy statického a stereotypního zobrazování židů ve studii BRYAN CHEYETTE, *Introduction: Unanswered Questions*, in: Between „Race“ and Culture, (ED.) Bryan Cheyette, Stanford 1996, s. 3: „‚Žid‘ je naopak pevně utvářen genderovou, estetickou a politickou pozicí daného autora.

12 MONA KÖRTE, *Judaeus ex machina a ‚židovské perpetuum mobile*, Slovo a smysl 12/2015, č. 24, s. 258.

13 M. KÖRTE, *Judaeus ex machina*, s. 260.

v duchu (zde antisemitské) ideologie, není z našeho pohledu tato definice příliš užitečná. V takovémto případě považujeme za potřebné zohlednit nikoli pouze „všechny textové komponenty" konkrétního literárního textu, ale rovněž příslušné kontexty, jež dané prvky pomyslně obklopují.

Literární text nelze označit za antisemitský jen na základě toho, že obsahuje některý prvek antisemitského diskurzu (například negativně pojatou postavu polského, „pejzatého žida"). Podstatný je především způsob uspořádání prvků antisemitského diskurzu v konkrétním díle a rovněž něco, co bychom mohli v návaznosti na Haydena Whitea[14] nazvat jako modus podání (například zda je celý příběh vyprávěn ironicky a diskurz antisemitismu je tak využit subverzivním způsobem).

Kontexty

Konec 19. století se v českém politickém prostředí nesl ve znamení ztráty obliby národně-liberální, staročeské a později i mladočeské strany jako reprezentanta zájmů „celého národa". Liberálové nebyli schopni reagovat na požadavky sociálních hnutí, širších středních vrstev, dělníků, žen apod. U centrální rakouské vlády nedokázali prosadit starý autonomistický program, jímž podpírali důvod existence své, tzv. všenárodní strany. Politický projekt národní suverenity byl v 90. letech vehementně zdvižen nacionalistickými radikály. Dříve odštěpené frakce mladočeské strany, národní socialisté, státoprávníci a někteří dosud loajální, avšak politicky a sociálně radikální zástupci mladočechů se pokoušeli myšlenku všenárodní strany zachránit, a přitom politicky integrovat „celý národ", populaci označenou etnickými kategoriemi, která měla budovat národní kulturu a hospodářství a ze svého středu vypudit všechny neloajální živly. Hlavní nepřátelé byli nacionalisty popisováni jako Němci, později také židé, prvořadým objektem jejich kampaní byli ale všichni tzv. obojživelníci. Tento a jemu podobné pojmy byly adresovány těm, kteří se odmítali řídit hesly nacionalistů, či ve svém snažení projevovali z jejich pohledu přílišnou liknavost. Nacionalisté a radikálové v jejich středu v prvé řadě se obávali především o loajalitu městského a vesnického proletariátu, mezi nímž se dosud uplatňovali jen s velmi omezeným úspěchem. „Obojživelníky" představovali jako poněmčené, požidovštělé, tedy tzv. odnárodněné živly. Jejich politická neuvědomělost či přímo nemorálnost (degenerovanost) byla dokreslována zženštilostí, tělesnou, duševní (například sexuální) nenormálností. Obecně

14 Srov. HAYDEN WHITE, *Tropika diskurzu*, Praha 2010.

se podle nacionalistů vyznačovali neloajalitou k národní společnosti a pokleslou morálkou, nedůstojným chováním a neautentičností životních projevů.[15] To, o co šlo především, byla jejich domnělá nepoužitelnost při budování národního hnutí/státu a pro boj s jinými národy, který nacionalisté předpokládali. Jejich uvažování bylo rovněž výrazně spojeno s diskurzem bezpečí, resp. permanentního válečného stavu, který utichá jen proto, aby se mohl ve jménu národní suverenity (národního bezpečí) znovu rozhořet.

Tento diskurz loajality nejen testoval, ale také produkoval národní identitu. Jeho potenciál se projevil v kauzách množících se v 90. letech a především pak během hilsneriády pramenící z obvinění židovského mladíka Leopolda Hilsnera ze spáchání „rituální vraždy" Anežky Hrůzové. Není jistě historicky nahodilé, že původním místem dějství, jež se brzy přeneslo na politická fóra a grémia celozemského, a dokonce celorakouského významu, bylo venkovské, ekonomicky upadající městečko Polná stojící na hranici „národních území".[16]

Jak správně upozorňují některé historičky a někteří historikové, nacionalismus ani na přelomu 19. a 20. století nebyl v českých zemích obecně rozšířeným hnutím a kulturně-sociální, potažmo politickou identitou. V národním hnutí si stále největší vliv uchovávali národní liberálové ze staročeské a na konci století především z mladočeské strany. Jejich potenciál získat na svou stranu širší masy obyvatel byl ale omezený. Myšlenkami radikálního nacionalismu dosud žily spíše úzké kruhy intelektuálů (vědců, učitelů, dále politiků a žurnalistů), a teprve postupně se k nim přidávaly střední třídy nejvíce ohrožené neomezeným růstem velkého kapitálu a menší část dělnické třídy. Radikálové, ve snaze mobilizovat nemajetné třídy a získat je pro myšlenku solidárního národa, navázali na starší, i když dosud populární náboženské mýty, aby do nich promítli nové kategorie, které roztřídily společnost do národních a rasových „typů". Těm, po nichž požadovali loajalitu k národu a zároveň nabízeli alespoň formální solidaritu a rovnoprávnost, poskytli univerzálního nepřítele; žid se stal slovy Étienna Balibara testem národní jednoty.[17]

15 K ústřední roli „obojživelníků" v českém nacionalistickém diskurzu PIETR M. JUDSON, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Cambridge 2006.

16 Pozici Polné v nacionalistické geopolitice a imaginaci národních hranic a vedle toho „dominový efekt" proměňujícího se postavení menšiny a většiny jednotlivých „národních táborů" uvnitř habsburské říše zdůrazňuje MARTIN J. WEIN, *Nation Cleansing and Wars of Authenticity: Czech Nationalism and Jewish politics 1897–1952*, rkp. s. 70–74.

17 K rasismu (antisemitismu) jako testu národní jednoty srov É. BALIBAR, I.WALLERSTEIN, *Race, Nation, Class*, s. 52–53.

Jednou z otázek, kterou si v další analýze klademe, je, jakým způsobem docházelo k reformulování „lidového antisemitismu" do podoby koherentní součásti racionálního a programového projektu (národní společnost/stát). Teprve v celku této diskurzivní praxe se ukáží být srozumitelná zdánlivě protichůdná vyjádření o židovské světovládě a méněcennosti, vyzvedávání špatných, ale také dobrých židovských vlastností, které se má český lid učit, či odpor k (neorganizovanému „lidovému") protižidovskému násilí. Vedle připsaných kulturních vlastností se v jazyku antisemitismu ke slovu dostaly i třídní, genderové a další stereotypy vymezující židy a zároveň s tím také ne-židy jako jasně identifikovatelné a vzájemně neslučitelné skupiny. Výsledný produkt nesoucí symboliku národní kultury, přesněji té její podoby, pomocí níž chtěli nacionalisté mobilizovat společnost, byl „vyvážen" do míst, v nichž se dosud národní kultura příliš neujala. Jedním z výrazných prostředků agitace a potažmo i testu národní jednoty byla krásná literatura. Románová pentalogie, o níž budeme níže hovořit, je ukázkovým a téměř dokonalým ilustrativním příkladem, kterých by bylo možné předložit celou řadu.

Máme před sebou dialektický proces. Během něho na jedné straně docházelo k disciplinování lidových tříd a symbolicky (křesťanstvím) sice ukotveného, ale obvykle neorganizovaného a především nesystematizovaného protižidovského násilí. Na druhé straně vidíme mobilizaci k odporu vůči stávajícímu politickému režimu (rakousko-uherský stát), a to právě – mimo jiné – pomocí koherentní ideologie vyzývající k institucionalizaci rasismu v národním hnutí a později v národním státě. V tomto smyslu můžeme o rasismu/antisemitismu mluvit jako o revoluční (odpor vůči „staré" nadvládě například centrální vídeňské vlády, liberálů apod.) i reakční (stabilizace hierarchie a struktury „nové" moci národní buržoazie) ideologii zároveň, a právě tento moment se stal na antisemitismu nejcharakterističtější a umožnil jeho fatální mezinárodní úspěch ve 20. století.[18]

18 MICHAL FRANKL, *Emancipace od židů: Český antisemitismus na konci 19. století*, Praha-Litomyšl 2007, s. 244–245, po vzoru Volkové identifikoval v českém kontextu dva tábory politických stran. Antisemitismus, říká, se stal v 90. letech konstitutivním prvkem české politiky a součástí „každodennosti české společnosti" proto, že byl „kulturním kódem" protisocialistického a protiliberálního tábora, kam patřili jak nacionalisté, tak například křesťansko-sociální politici a další. Mezi křesťanskými sociály a nacionalisty bylo ale podle nás mnoho rozdílů týkajících se i role antisemitismu, přesněji řečeno toho, co jeho pomocí vyjadřovali. Zjednodušeně řečeno, antisemitismus nebyl jeden, i když jeho struktury a funkce vykazovaly v mezinárodním srovnání řadu podobností. Rasismus křesťanských sociálů v habsburské říši nestál ve službách českého ani německého nacionalismu. O křesťansko-sociálním hnutí bychom mohli mluvit jako o rakouskouherském či rakouském nacionalismu, protože cílem hnutí bylo kulturně a politicky integrovat říši (jen díky neúspěchu těchto snah se používá – komparativně analyticky špatně použitelný – termín „rakouský patriotismus"). Jeho krédem bylo zachování habsburské říše a vy-

Dělnické městské prostředí a možná ještě více venkov byly pro mnoho intelektuálů a politiků „orientálním" plátnem, na které promítali své, často velmi romantické představy a jejž chtěli ovládnout jako součást „národního území".[19] Nacionalisté poukazovali na souvislost mezi „nenárodními" morálními vlastnostmi a charakterem neloajálních živlů a mezi židovskou fyziognomií, jež se stala důležitým identifikujícím znakem přátel a nepřátel. Tzv. židovské, tj. nesymetrické, pokřivené tělo mělo být vnějším symptomem vnitřní morální zkaženosti a pokřivenosti (podlézavosti apod.). Neloajalita („požidovštělost") se tedy vpisovala přímo do těla „vnitřních nepřátel"; rasismus fungoval podobně jako Kafkův smrtící stroj v povídce *V kárném táboře* (1914). Těm, kdo se prohřešili, byla jejich méněcennost (provinění) vepsána hluboko pod kůži a získávala tím determinující a existenciální rozměr.

Jakkoli abstraktně zní tyto teze, právě v prolínání fikčních a ne-fikčních světů nacionalistických intelektuálů jako Sokol–Tůma můžeme takový jev nejen popsat, ale i pochopit jeho význam. Pozornost radikálů jeho typu se obracela na možnost vnitřní nákazy hrozící ze strany podřadného židovského živlu a zároveň – v podobě kritiky („ne dost národních", „rakouských") liberálů potažmo buržoazie – proti panující sociální nerovnosti. Postava žida v antisemitském diskurzu necharakterizovala jen „cizí kapitál" a jakési temné síly snažící se ovládnout národ „svrchu". Pomocí antisemitismu byly zprostředkovaně vyjadřovány nároky na sociální uznání a politické zahrnutí vyloučených či marginalizovaných skupin, vedle proletariátu rovněž proletarizací ohrožených malých a středních živnostníků, nižších úředníků apod. Všichni ti totiž nejen podléhali „testu", ale

tvoření jeho (staro)nových ideových a sociálních předpokladů. V tomto případě bylo podstatou antisemitismu pomoci rehabilitovat tradičně chápaný politický řád stojící na patriarchálních vztazích, moci panovníka – církve a na stavovsky rozdělené společnosti. Žid jako negativní obraz vyžadovaného morálního jednání podkopával tradiční řád, a proto měl být vyloučen z dobré, křesťanské společnosti rakouského státu. V žádném případě to neznamená, že by na základě tohoto politického jazyka, spojujícího křesťanskou morálku s rezónou moderního státu, nevznikl méně autentický či radikální rasismus, než byl například ten, který, jak uvidíme, ve svých dílech vyjadřoval Sokol-Tůma, jakkoli jeho cílem nebylo pomoci obrodit rakouský stát, nýbrž český národ. Paušální označení antisemitismus, pod něhož se schovají různé osobní motivace a celá sociální hnutí, nedovoluje popsat různorodost fenoménu, která se projeví až ve chvíli, kdy analýzy dobových reprezentací zasadíme do adekvátního historického kontextu. Tím bylo bezesporu formování národních států v prostředí kapitalistického systému. To mimochodem vysvětluje, proč v dané době antisemitismus nemohl utvořit životné mezinárodní hnutí, byť se s takovými pokusy ve středoevropských dějinách přelomu 19. a 20. století setkáváme. Příliš úzce souvisel s legitimitou národní buržoazie a bojem národních států o roli hegemona.

19 Srov. DANIEL SOUKUP, *„Cikáni" a česká vesnice*, Praha 2013, s. 88–90.

sami testovali solidaritu a po hospodářských elitách hnutí vyžadovali větší „rovnost v národě".

Teprve kvůli této konstelaci mohl být rasismus přitažlivý pro větší část společnosti. To platí i o některých z těch, které socialisté doufali získat pro ideu třídní solidarity. Vedle venkova se totiž nacionalisté s antisemitskou rétorikou obraceli právě k dělnické třídě, o jejíž morální i fyzickou degeneraci, z níž vinili panující (požidovštělý) režim, (požidovštělé) Němce a (opět požidovštělé) socialisty, projevovali velkou starost. To, čeho se nacionalisté ve skutečnosti obávali nejvíce, byla loajalita politicky již značně mobilizované dělnické třídy k národu. Rasismus, resp. antisemitismus se tedy stal i důležitým prostředkem boje o identitu dělnické třídy či – můžeme říci – testem její loajality k národu.[20]

Radikální nacionalisté napříč spektrem národních hnutí a stran vystupující s ostrou antiliberální rétorikou jako zastánci nerovnoprávných tříd národa uplatňovali antisemitismus coby součást diskurzu vyloučení a integrace (židé jako cizí živel, vůči němuž je nezbytné spojit národ a vyjadřovat solidaritu k utlačovaným) a zároveň jako součást boje proti státu postrádajícímu v jejich očích legitimitu (židé jako panující rasa ztělesňující „cizí vládu" a ovládající habsburskou monarchii). Cizí židovská rasa, říkali, udržuje nelegitimní panství v habsburské monarchii, ve státě utlačujícím celý národ a zvláště jeho nejnižší třídy. Antisemitismus tedy účinkoval i jako prostředek boje za národní zájmy a suverenitu, která měla zajistit rovnoprávnost „uvnitř národa" i na mezinárodní scéně.

Bylo již řečeno, a v dalších analýzách se tuto tezi pokusíme prokázat, že antisemitismus byl v radikálně nacionalistickém pojetí světa nositelem určité národní kultury, médiem symbolů a hodnot, které si měl dobrý člen národa osvojit, aby uspěl v boji s nadvládou „cizí rasy". Jeho šíření bylo kromě toho spojeno s prosazováním typických buržoazních ctností 19. století (pracovitost/výkonnost, podnikavost, střídmost apod.). Také tyto motivy v Sokolově-Tůmově textu najdeme bez větších problémů. Konstatování jejich přítomnosti ale ke kritické analýze textu, kontextu jeho vzniku a prostředí, ve kterém bylo dílo čteno, nestačí.

20 Srov. VÍT STROBACH, *Třída, národ a degenerovaná rasa podle českých socialistů (1890–1914)*, Politologická revue 18/2012, č. 2, s. 99-119; TÝŽ, *Židé: národ, rasa, třída*. K zastoupení reprezentací stereotypů židů v textech a ikonografii sociální demokracie srov. BLANKA SOUKUPOVÁ, *Československá strana sociálnědemokratická a antisemitismus (1889–1899)*, Lidé města 2/2000, s. 48–72. Ke stereotypnímu zobrazování a popisu židů v periodických tiscích jednotlivých politických směrů českého nacionalismu na přelomu 19. a 20. století srov. od této autorky *Česká společnost před sto lety. Identita, stereotyp, mýtus*, Praha 2000.

Propojení antisemitismu a radikálně nacionalistického hnutí mělo zásadní vliv na celkovou podobu literárního textu, jímž se v této studii budeme zabývat. Nemyslíme tím jen to, že v Sokolově-Tůmově pentalogii vystupují postavy židů vymezující se (především skrytě) nepřátelsky vůči postavám Čechů. Je nutné zvážit též způsob psaní, vycházející z tradice „realistického" rukopisu,[21] avšak doplněný o všudypřítomné poznámky pod čarou či vysvětlivky, jež plní hlavně dvě funkce: a) poukázat na autorovu obeznámenost s pojednávanými reáliemi a zaštítit text autoritou vědeckého pojednání; b) překročit hranici mezi fikcí a ne-fikcí. Pokud totiž příslušné reálie existují v aktuálním světě a tvůrce textu je dostatečně „nastudoval", je čtenář přesvědčován[22] o nutnosti číst text nikoli jako vymyšlený příběh, ale především jako naléhavou výpověď o něčem, co se „reálně" děje a co „reálně" škodí českému národu, avšak není tomu dostatečným způsobem rozuměno, natož zabraňováno.[23] V daném případě se jedná o ohrožení českého charakteru ostravského regionu prostřednictvím vlivů polských, německých a hlavně židovských.

Pozice Sokola-Tůmy jako redaktora regionálních periodik (od roku 1893 *Radhoště*, posléze *Ostravského obzoru* a v prvním desetiletí 20. století *Ostravana*) sehrála zásadní roli při vzniku projektu, který se nakonec rozrostl až do podoby pětidílného románu. Právě na stránkách *Ostravského obzoru* nalezneme formulaci autorovy motivace k zahájení tohoto projektu, jejž bychom mohli nazvat literární reprezentací politických, sociálních či ekonomických problémů Ostravska.[24] V květnu 1900 se jako součást pravidelné rubriky *Besídka* v daném časopise ob-

21 Pro jeho kritickou analýzu na modelovém příkladu jedné Balzakovy novely srov. ROLAND BARTHES, *S/Z*, Praha 2007.

22 Aktivizační funkci textu naplňují v pentalogii také následující techniky: a) expresivní charakter vypravěčových promluv vyznačující se mimo jiné nadměrným užíváním interpunkčních znamének, například: „Podobné místnosti [tj. kořalny] nejsou pouze v zastrčených ulicích, ale i na místech nejfrekventovanějších, ba i na náměstí!!!" – FRANTIŠEK SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, Praha 1928, s. 209, nebo b) tematizace zkázy, k níž modelovaný svět směřuje (zmínka o světové válce; pojetí Ostravy jako Babylonu (s. 146).

23 Rovněž v prostoru neliterární komunikace je ale obtížně udržitelné hovořit o „realitě". Ve skutečnosti tu operují určité kognitivní vzorce (nebo v našem pojetí „světové názory") jednotlivých aktérů, jak ukazují například MICHAL FRANKL, MILOSLAV SZABÓ, *Budování státu bez antisemitismu?*, Praha 2015, s. 68–78, na příkladu rozboru údajných židovských „provokací", tj. specifické figury používané Čechy s cílem legitimizovat vlastní protižidovské násilí.

24 Literární reprezentací nemyslíme jakýsi záznam „objektivně existujících" jevů. Jak píše PETR A. BÍLEK, *Reprezentace: Metafora, pojem či koncept?*, in: Jazyky reprezentace, (edd.) V. Veberová, P. A. Bílek, V. Papoušek, D. Skalický, Praha 2012, s. 26, „literatura (stejně jako ostatní druhy kultury) má schopnost i potenciál nové koncepty stavu jevů a věcí světa vytvářet".

jevila jeho krátká próza *Žebrál…* Jedná se o příběh z „ostravských ulic“, jehož dominantou je střet „člověka práce“, momentálně „nikoli svojí vinou“ nezaměstnaného, a strážníka, který muže „lámanou češtinou“ obviňuje z žebrání v řeznickém krámě a následně jej zatýká.[25] V posledním odstavci, třemi hvězdičkami odděleném od příběhu, se autor svěřuje, že jej na „koncertě Českého tria“ kdosi vyzval k tomu, aby věnoval životu v ostravských ulicích pozornost. Daná próza má představovat první ukázku tohoto žánru, přičemž její „motiv“ je příznačně určen jako „pravdivý“.[26]

Primárním úkolem literáta je podle Sokola-Tůmy předat svým dílem čtenáři určité poselství, přimět jej k „vnoření se hluboko do sebe“, jak vyplývá z recenze románu *Andělská sonáta* Josefa Merhauta, kterou nalezneme na druhé straně zmíněného čísla *Ostravského obzoru.*[27] Specifikem moravských literátů je pak údajně dovednost „vpravovati poměry národnostní do svých prací“.[28]

Autonomie literatury ve vztahu například k publicistice nepředstavuje pro Sokola-Tůmu podstatnou hodnotu, neboť na jednom místě recenze připíše – bez negativních konotací – určitou pasáž románu Merhautovi v roli „českého novináře, člověka znajícího ty steré záhyby nepřátelských klamných duší“.[29] To souvisí s konceptem „inteligence“, jež zahrnuje jak spisovatele, tak novináře a jež má podle *Ostravského obzoru* naplňovat osvětové a výchovné úkoly při komunikaci s „lidovým“ čtenářem.[30] Tím může být například „venkovan“, kvůli své nevzděla-

25 F. SOKOL-TŮMA, *Žebrál…*, Ostravský obzor 8/1900, č. 35 (6. 5.), s. 1.

26 F. SOKOL-TŮMA, *Žebrál…*, s. 1.

27 F. SOKOL-TŮMA, *Andělská sonata*, Ostravský obzor 8/1900, č. 35 (6. 5.), s. 2.

28 F. SOKOL-TŮMA, *Andělská sonata*, s. 2.

29 F. SOKOL-TŮMA, *Andělská sonata*, s. 2.

30 Sokola-Tůmu tedy lze označit jako „učitele lidu“. Srov. též jeho předmluvu k pentalogii z roku 1913 – F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 12: „Viděl jsem, kde vězí příčina neúspěchů našich a kde nutno pracovati, kde počíti. Bylo tu mnoho zhřešeno na věci národní naší inteligencí, usedlou v tomto [tj. ostravském] kraji, právě proto, že vyhýbala se tomuto lidu, nevtiskujíc mu ráz oné síly a vědomí národního, jež činí nás schopnými odporu, když jsme pocítili urážku a vědomí utrpění.“ V tomto textu autor také konceptualizuje literáta jako „anatoma, jenž odhaluje zároveň naše rány, zející na těle národním a chce ukázati na možnost léčby“, a vyslovuje přání, aby se jeho kniha stala „evangeliem lidu našemu, v níž by četl a vystihl poznání svých chyb“ (s. 17). Myšlenka o nutnosti inteligence vychovávat lid se příznačně nevyskytuje pouze v paratextové oblasti (kromě předmluvy zmiňme též dopis čtenářům knižního vydání, psaný zástupci nakladatelství Julius Albert, v němž jsou spisy Sokola-Tůmy zhodnoceny mimo jiné jako „pravé učebnice nového lidství“), ale rovněž přímo v románu (s. 101).

nosti nechápající význam směnky, a proto často upadající „do rukou lichvářských, neb židovských", jak píše F. Andrle v jednom z březnových čísel časopisu.[31]

Právě v tomto diskurzivním kontextu se v květnu 1900 objevila první část románu *E'Geschäftsmann*, uvozená stejnou žánrovou charakteristikou („Stínová kresba ostravských ulic") jako próza *Žebral…* Začíná zobrazením příjezdu polského žida Chaima Bauchbrennera na ostravské nádraží, oproti knižní verzi ze 20. let, v níž tomuto momentu předchází příběh Chaimova života v Polsku. Text publikovaný na pokračování v *Ostravském obzoru* sice hlavní epizody daného příběhu rovněž obsahuje, ale v podobě stručných retrospektivních odboček. Pro knižní vydání dal Sokol-Tůma přednost chronologické kompozici, která přispívá k bildungsromanovému charakteru díla. Pohyb od časopisecké ke knižní verzi lze označit jako znatelné rozšíření a směřování k větší komplexitě modelu světa.[32] Při práci na pentalogii také autor odstranil některé drobné inkoherence, jež vznikly při chvatné přípravě románu na pokračování (například právník, jehož jménem Chaim podepíše směnku, se v časopisecké verzi jmenuje nejprve Voliński a v další části již Woliński; v knižní verzi se jeho jméno – zde Šewicki – nemění). V rovině hodnotové struktury se ale počáteční a konečná podoba daného modelu světa výrazněji neliší (na některé drobné rozdíly upozorníme na příslušných místech tohoto textu). Níže se omezíme na analýzu konečné fáze modelu světa, tedy románové pentalogie *V záři milionů* (budeme vycházet z vydání z roku 1928, publikovaného pražským nakladatelstvím Julius Albert).

Nyní se ještě zastavme u jedné otázky. Na základě čtenářského zájmu[33] bylo knižní vydání románu *E'Geschäftsmann* na stránkách *Ostravského obzoru* inzero-

31 FRANTIŠEK ANDRLE, *Směnka a její význam v životě praktickém*, Ostravský obzor 8/1900, č. 20 (10. 3.), s. 1. Motiv směnky jako nástroje vykořisťování se objevuje v řadě próz Sokola-Tůmy, kromě pentalogie *V záři milionů* třeba také v trilogii *Hyeny* (1923).

32 Srov. například způsob úmrtí Chaimova otce v časopisecké verzi, dále nerozváděné „zmizení v židovském podsvětí" – F. SOKOL-TŮMA, *E'Geschäftsmann*, Ostravský obzor 8/1900, č. 48 (20. 6.), s. 1), a ve verzi knižní – těžký záchvat kašle, přičemž je mu odepřena pomoc postupně ze strany polských sedláků, hospodského a dokonce také kněze, což přispěje ke genezi Chaimova protikřesťanského postoje – F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 41–42. Jako příklad rozšíření může posloužit epizoda týkající se Chaimova pobytu ve vsi Podolině: v časopisecké verzi zabírá 11 odstavců – F. SOKOL-TŮMA, *E'Geschäftsmann*, Ostravský obzor 8/1900, č. 49 (23. 6.), s. 1–2, ve verzi knižní 26 tiskových stran. Verze publikovaná v Ostravském obzoru končí scénou Dubského výchovy Debory, zatímco v knižním vydání se ještě dozvíme o Dubského smrti a o Chaimově úspěšné kandidatuře na poslance, kterou jeho kariéra symbolicky vrcholí.

33 Srov. například F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 16 (román na pokračování budil „přímo sensační zájem" a „přímo úžas v českém lidu"). Lze to doložit i zprávou redakce uveřejněnou v Ostravském obzoru v květnu 1901, ve chvíli, kdy čtenáři museli čekat na další pokra-

váno již v říjnu 1901. Nebylo uskutečněno stejně jako v roce 1913 kdy Sokol-Tůma k připravované publikaci napsal předmluvu. Pod názvem *V záři milionů* mohla próza vyjít až v roce 1922 za změněných politicko-kulturních okolností. Pochopitelně nejde o náhodu. S rakousko-uherskou cenzurou se texty pocházející z okruhu přispěvatelů *Ostravského obzoru* stejně jako texty autorů jiných nacionalistických periodik potýkaly často (například jedno číslo 9. ročníku bylo zabaveno kvůli „popuzování k nenávisti proti židovskému národu" s odvoláním na § 302 trestního zákoníku).[34] Bylo tedy v kontextu první republiky snadnější publikovat antisemitské texty?

Třebaže na tuto otázku nelze jednoznačně odpovědět a je nutné posuzovat případ od případu, kromě nedůsledné cenzurní praxe[35] a patrně vlivné interpretace pentalogie jako textu „realistického", nikoli antisemitského (srov. recenzi v časopisu *Zvon*), můžeme na závěr této kapitoly stručně načrtnout roli antisemitismu za první republiky.

Vzhledem k jejímu mezinárodnímu étosu jako „demokratického ostrova" uprostřed rozbouřené středovýchodní Evropy se úřady snažily nejkrajnější projevy antisemitismu krotit.[36] Antisemitismus navíc představoval pro prvorepublikový liberální establishment jistou, byť až do roku 1938 spíše marginální hrozbu. Po roce 1920 utichala antisemitská a antikomunistická kampaň proti tzv. židobolševikům (1918-1921), která byla podporována napříč téměř celým politickým spektrem (kromě sociální demokracie) a našla zastánce i na vrcholných politických a byrokratických místech státu. Důvodem bylo především zklidnění mezinárodní situace, odvrácení vnitřní sociální revoluce a stabilizace struktur nového státu.[37] Čeští nacionalističtí antisemité ale nadále vnímali sami sebe jako mluvčí utlačovaných, těch, které nový politický establishment zklamal, obyčejně v míře

čování téměř měsíc: „Ku mnohým dotazům, které nás došly ve příčině románu E' Gešeftsmänn [povšimněme si nesjednoceného psaní názvu oproti dřívějším užitím] sdělujeme, že další pokračování tohoto románu bude se v nejbližších číslech uveřejňovati." – *Ku mnohým dotazům*, Ostravský obzor 9/1901, č. 36 (12. 5.), s. 2. Ve 20. a 30. letech pak byla pentalogie knižně vydána celkem sedmkrát.

34 Srov. rozhodnutí C. k. krajského co tiskového soudu v Novém Jičíně – *Jménem Jeho Veličenství Císaře!* Ostravský obzor 9/1901, č. 77 (2. 10.), s. 1.

35 Srov. TOMÁŠ PAVLÍČEK, *V zájmu republiky. Literární cenzura v době avantgard a obrany liberální demokracie*, in: V obecném zájmu, s. 691–756.

36 Ze zřetelně antisemitských česky psaných textů postihla konfiskace například román Jana Cibuzara *Cihláři* (1923) nebo text Karla Rélinka *Vývin židomarxisty* (1938). Mnohem častěji však cenzura zasahovala vůči antisemitským spisům psaným německy (s. 738–739).

37 Srov. V. STROBACH, Židé: národ, rasa, třída, s. 63–75; MILOSLAV SZABÓ, *Od slov k činom. Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875-1922)*, Bratislava 2014, s. 220–240.

prosazování větší solidarity „uvnitř národa“, včetně většího přerozdělování. Obyčejně s tím tato reprezentace zklamaných prosazovala také větší míru represe proti národním nepřátelům“ (Němcům, židům apod.).

Nejinak tomu bylo u řady spisovatelů a jejich umělecké tvorby. „Osvobození národa“ totiž údajně nebylo dokončeno (srov. například *Rozjímání o lásce českého člověka Jana Cibuzara* z roku 1926) a nová vládnoucí třída byla ve skutečnosti ovládána židy (srov. „veršovanou hru“ Karla Rélinka *Nenažranski, ministr, humanista – filistr* z roku 1927 zobrazující Edvarda Beneše s korunou z Talmudu bojujícího proti křesťanům, vlastencům a fašistům, tj. proti „zdravému jádru“ národa).

Podřízenost pozice byla v českých antisemitských textech často kompenzována ironickým tónem vypravěče (kromě pentalogie je to zřejmé například v textech Rélinkových; žánr satiry soustavně útočící na prvorepublikové – zejména kulturní – autority a občasně využívající antisemitskou rétoriku soustavně rozvíjel Vojtěch Rozner – například ve sbírkách *Jedovatý řez* z roku 1928 nebo *Sarkastický smích* z roku 1930). Antisemitismus obecně a konkrétně ve zmíněných dílech opět prokázal svou schopnost integrovat dvě zdánlivě protikladné funkce stojící vůči sobě v dialektickém napětí. Představoval se jako revoluční diskurz války ras, resp. války proti rasové nadvládě („odboj“ proti židům) a zároveň jako konzervativní diskurz návratu k tzv. tradičním hodnotám a pevné sociální hierarchii, mobilizující mimo jiné proti židům jako vnitřní nákaze.

V prvorepublikovém kontextu reflektoval diskurz literárního antisemitismu řadu dalších dobových diskurzů, například eugeniku a spiritismus (Cibuzarovi *Cihláři*) nebo poválečnou avantgardu (zejména Rozner), a zaujal stanovisko k aktuálním historickým událostem (například údajné židovské vítězství ve Velké válce, židovská nadvláda v sovětském Rusku – srov. například Rélinkovu práci *Spása světa* z roku 1926). Právě Karel Rélink se stal představitelem mezinárodních ambicí antisemitismu v oblasti kultury (německé vydání *Zrcadla židů – Der Judenspiegel* z roku 1926 nebo uveřejnění jeho karikatur ve známém antisemitském periodiku *Der Stürmer* z října 1938).

Lze říci, že jak v konzervativně liberálním Rakousku-Uhersku, tak v liberálně demokratickém Československu úřady zasahovaly proti radikálním nacionalistickým antisemitům i proto, že daný diskurz podkopával základy politického systému. Pokud bychom měli vyslovit velmi předběžnou tezi, pak vydání pentalogie a podobných prací v období první republiky bylo úřady umožněno i proto, že pro stát – na rozdíl od válkou a národními hnutími rozložené monarchie – z této strany nepřicházelo relevantní ohrožení. Mohl si tedy v tomto a některých podobných případech produkce kulturních elit dovolit jistou toleranci i přesto, že na lokální úrovni byli antisemitští fašisté, kterým muselo Sokolovo-Tůmovo psaní konvenovat, stíháni poměrně tvrdě. Mohlo to mít více důvodů. Byla zde

patrná neochota českých úřadů stíhat české nacionalisty, ale i obava z toho, že by tím mohly mobilizovat odpor i mezi umírněnější části české veřejnosti. Názory Sokola-Tůmy měly navíc své zastánce i v řadách politického establishmentu, především – ale nejen – mezi členy Národní demokracie, národně radikálního křídla národních socialistů a dalších. Označení československých úřadů jako více liberálních či přehlížejících hrozbu antisemitismu je bez této poznámky nepřesné.

Recepce

„Lidový čtenář" však nebyl jediným recipientem pentalogie. Ta byla v tradici pravidel literárního provozu podrobena standardnímu recenznímu posouzení a od roku 1930 je také předmětem zájmu literárněhistorického.

Týdeník *Zvon*, v jehož redakční radě na začátku 20. let zasedali konzervativně ladění autoři starší generace (narození kolem poloviny 19. století, například A. Jirásek nebo K. V. Rais), pentalogii zhodnotil veskrze kladně. Sokol-Tůma v dotčeném textu vystupuje jako „pilný menšinový pracovník, přičinlivý a nezištný agitátor a poctivý romanopisec".[38] Recenzent Jaromír Borecký pohlíží na realistické literární texty jako na záznamy „objektivní pravdy" a z toho vyplývá i jeho svérázné chápání antisemitismu; literární kritérium totiž upřednostňuje například před hlediskem etickým: „Celá zvrhlost rasy, na níž leží odvěká kletba Jehovova, vystupuje před námi v práci Sokolově, ne antisemitské, ale právě objektivní pravdivostí tím působivější."[39] V závěru svého článku přeje pentalogii „hojné rozšíření – už pro výstrahu před orientálním nebezpečím, jež je dnes větší, než bývalo",[40] aniž toto údajné nebezpečí blíže specifikuje. Naopak na rozšíření do „menších knihoven" omezuje žádoucí vliv jiné pentalogie Sokola-Tůmy *Na kresách* (knižně rovněž 1922), v níž sehrávají prvky antisemitského diskurzu podobnou roli jako v díle *V záři milionů*,[41] Česká osvěta, periodikum vydáva-

38 Drb. = [JAROMÍR BORECKÝ], *Fr. Sokol-Tůma, V záři milionů (E'Geschäftsmann)*, Zvon 23/1923, č. 31, s. 434.

39 J. BORECKÝ, *Fr. Sokol-Tůma*, s. 434. Sociálnědemokratický tisk naopak Sokolu-Tůmovi vytkl „přílišnou zaujatost". Tu ale údajně ospravedlnil autorův úmysl „prospěti" ostravskému lidu vylíčením jeho utrpení – F. S., *Frant. Sokol Tůma: V záři milionů*, Právo lidu 32/1923, 6. 5., s. 11.

40 F. S., *Frant. Sokol Tůma: V záři milionů*, s. 434–435.

41 Židé jsou tu mimo jiné spojováni s „kšeftováním", způsobením „kořalečního moru" nebo inklinací k procesům „polonizace" a „germanizace", jejichž cílem je potlačení českého charakteru určitých regionů (v pentalogii *Na kresách* se jedná především o Těšínsko). Recenzent České osvěty zmiňuje, že Sokol-Tůma líčí „kapitalistickou a židovskou rozpínavost", pojem antise-

né s podporou ministerstva školství a národní osvěty spolu s výchovnou sekcí Hlavního štábu československého vojska. V tomto ohledu se vyplnilo spíše přání recenzenta *Zvonu*, neboť od roku 1927 začaly v pražském nakladatelství Julius Albert vycházet spisy Sokola-Tůmy, pochopitelně včetně obou zmiňovaných pentalogií, čímž se autor definitivně zbavil nálepky spisovatele pouze regionálního významu.

Jako zřetelně „antisemitský" charakterizoval román *V září milionů* Oskar Donath ve druhém svazku své publikace Židé a židovství v české literatuře 19. a 20. století.[42] Přisouzení Chaimovy povahy celé židovské „rase" a zejména různé románové „exkurzy" tematizující židovskou víru či společnost[43] podle Donatha vypovídají o autorově „jízlivosti a zlomyslnosti vůči všemu Židovstvu a židovství".[44] Donath rovněž předkládá hypotézu, že Sokol-Tůma při tvorbě nepracoval s hebrejskými originály citovaných náboženských spisů, ale s jejich různými antisemitskými zpracováními.[45] Kromě toho však Donath nabízí pouze popis románového děje, který dále nepodrobuje analýze.

Vzhledem k tomu, že Vojtěch Martínek ve své životopisné monografii *František Sokol Tůma: život a dílo* (1957) k souvislosti pentalogie *V září milionů* s antisemitismem nezaujímá žádné stanovisko,[46] se první odbornou prací navazující na Donathovy postřehy stala až kniha Alexeje Mikuláška *Antisemitismus v české literatuře 19. a 20. století* (2000). Podle něj lze danou pentalogii charakterizovat následujícími tezemi: 1) „racionalistický pohled prostý sentimentu" spojuje Sokola-Tůmu s Františkem Pravdou; 2) s tímto autorem Sokol-Tůma rovněž sdílí „odpor k lidovému antisemitismu"; 3) Sokol-Tůma „nechtěl být učitelem lidu ani jeho duchovně-hospodářským obroditelem, nýbrž kronikářem";[47] 4) „nezdůrazňoval katolický postoj, nýbrž hledisko sociální, dělnické", jinými slovy „sociální šovinismus", jejž spojoval se „šovinismem nacionálním" a „rasově zdůvodňova-

mitismus ve svém krátkém textu ale nepoužije. Autorovi naopak připisuje „podrobné znalosti a barvité vylíčení mnohotvárného života veliké, lidnaté oblasti průmyslové" a „česky opravdový názor" – K. H., *Sokol-Tůma, Fr.: Na kresách*, Česká osvěta 20/1923–1924, č. 9, s. 288–289.

42 OSKAR DONATH, *Židé a židovství v české literatuře 19. a 20. století*, Brno 1930, s. 157.

43 Třebaže autorovi přiznává, že je dobře obeznámen se způsobem života „haličských Židů" – OSKAR DONATH, *Židé a židovství v české literatuře 19. a 20. století*, s. 161.

44 OSKAR DONATH, *Židé a židovství v české literatuře 19. a 20. století*, s. 161.

45 OSKAR DONATH, *Židé a židovství v české literatuře 19. a 20. století*, s. 161.

46 Podobně jako později MARTIN TOMÁŠEK, *Příšerně krásné město*, www.protimluv.net/protimluv/9-10/strana.php?cislo=14 (náhled 4. 1. 2015), ve svém pojednání o reprezentaci Ostravy v díle Sokola-Tůmy a také Pavel Pešta se Zdeňkem Pešatem ve slovníkovém hesle „František Sokol Tůma" v *Lexikonu české literatury*.

47 Tuto tezi jsme zpochybnili výše.

ným odporem k asimilaci"; 5) „proti systematickému antisemitismu svědčí" v románu například „portrét" otce hlavní postavy; 6) přes několik „nedůsledností" se však jedná o text antisemitský – kvůli „důkladnosti a promyšlenosti ideové tendence, která z něj činí téměř reprezentativní typ slezské antisemitské prózy" nebo „upřednostnění hlediska rasového (předurčenost ke světovládě, hospodářská nadvláda)".[48] Na jiném místě Mikuláškovy publikace se dozvíme, že Sokol-Tůma „razil zásadu uvědomělého antisemitismu".[49] Oproti tomu Hana Šústková ve svém stručném pojednání tvrdí, že „Židé v díle Františka Sokola-Tůmy byli zobrazeni jako všichni jiní lidé, se svými negativními i pozitivními stránkami. Na jejich charakter mělo vliv i jejich odlišné kulturní a náboženské prostředí, které je predestinovalo pro určitý způsob vnímání života."[50]

Interpretační strategie Mikuláška i Šústkové lze přiléhavě označit pojmem Alberta S. Lindemanna „retrospektivní moralizování".[51] V tomto smyslu spočívá rozdíl mezi jejich strategiemi pouze v tom, že se Mikulášek snaží pomyslně odsoudit Sokola-Tůmu z „přečinu" antisemitismu, zatímco Šústková se pokouší o jeho rehabilitaci a zdůrazňuje jisté „polehčující okolnosti" (pozitivní stránky zobrazených židů, nevyhnutelný vliv kulturního a náboženského prostředí). Její postřeh by mohl představovat úvod k potřebné analýze autorových próz, ale v takto reduktivní podobě působí spíše jako relativizace antisemitismu, jak se domnívá recenzentka Blanka Soukupová.[52]

Produktivnější přístup k dílu Sokola-Tůmy, konkrétně k pentalogii *Na kresách,* zvolila Veronika Srbová. Jednak o románu uvažuje v souvislosti s žánrem „*hraničářského románu*", české analogii německého „Grenzlandromanu",[53] který „kromě estetické funkce literatury plní také – a často v první řadě – funkci agitační

48 ALEXEJ MIKULÁŠEK, *Antisemitismus v české literatuře 19. a 20. století*, Praha 2000, s. 61–63.

49 A. MIKULÁŠEK, *Antisemitismus*, s. 132.

50 HANA ŠÚSTKOVÁ, *Židé v díle Františka Sokola-Tůmy*, in: Židé a Morava, (ed.) Petr Pálka, Kroměříž 2003, s. 216.

51 ALBERT S. LINDEMANN, *Esau's tears: modern anti-semitism and the rise of the Jews*, Cambridge-New York 1997, s. 146.

52 BLANKA SOUKUPOVÁ, *„Židé a Morava"*, Lidé města 11/2003, s. 204–207. Šústková ve svém příspěvku „vzbudila dojem, že lze autorovy protižidovské stereotypy (stereotyp Žida – kořalečníka) vyložit takřka neutrálně".

53 Pro různé definice srov. například STEFFEN HÖHNE, EDUARD KUBŮ, JIŘÍ ŠOUŠA, *Úvodem: pojmosloví – stav bádání – historický kontext*, in: Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848–1948, (edd.) Steffen Höhne, Eduard Kubů, Jiří Šouša, Aleš Zářický, Praha-Ostrava, s. 13–47. Zároveň srov. kritiku některých součástí sborníku z metodologického hlediska – LUKÁŠ HOLEČEK, *Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury*, Česká literatura 63/2015, s. 777–783.

a mobilizační, k čemuž využívá autostereotypů, heterostereotypů a často ‚obrazy druhého' nejen využívá a posiluje, ale také přímo vytváří".[54] Zároveň přináší cenné údaje o čtenosti Sokola-Tůmy ve 20. letech, přičemž vychází ze dvou anket časopisu Česká osvěta. Zatímco v roce 1926 se Sokol-Tůma umístil na chvostu žebříčku patnácti autorů, jejichž knihy patřily mezi nejpůjčovanější ve veřejných knihovnách v obcích s více než dvěma tisíci obyvatel, o čtyři roky později v podrobnějším průzkumu již „jako nejoblíbenější autor bezkonkurečně vedl",[55] přičemž o jeho díla jevily zájem všechny sledované kategorie čtenářů (kvalifikovaní, nesamostatně zaměstnaní dělníci; živnostníci nebo střední obchodníci; veřejní zaměstnanci se středoškolským vzděláním). Jako nejoblíbenější titul Sokola-Tůmy vychází pentalogie *Na kresách*, na druhém místě se pak objevuje dílo *V záři milionů*.[56] Vlastní příspěvek Srbové k otázce antisemitismu v románu *Na kresách* se ale omezuje na stručný popis „obrazu Židů", který je poznamenán nedostatečným zřetelem ke specifičnosti daného fikčního světa a vede k zavádějícím tvrzením. Přistupme tedy na následujících stránkách k pentalogii *V záři milionů* z perspektivy jiné metody, kterou můžeme nazvat „analýzou modelu světa", a na příslušných místech poukažme na vztah daného modelu světa k antisemitskému diskurzu a případně k diskurzům dalším.

Model světa

V předmluvě napsané roku 1913 Sokol-Tůma vybízí k určitému specifickému čtení. Jeho kniha nemá být čtena jako „román v pravém slova smyslu",[57] ale spíše jako „studie" poměru židovství k češství.[58] Charakteru odborného textu odpovídá rozsáhlý poznámkový aparát, který autor používá například k vysvětlení významu některých slov vyskytujících se v řeči románových postav,[59] prokázání „reálné" podstaty románových situací prostřednictvím různých exkurzů do celé řady oblastí židovské kultury nebo ostravské subkultury a k odkazům na jiné texty,

54 VERONIKA SRBOVÁ, *Román Františka Sokola-Tůmy Na kresách*, in: Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848–1948, s. 359.

55 V. SRBOVÁ, *Román Františka Sokola-Tůmy Na kresách*, s. 366.

56 Doplňme, že zde pravděpodobně můžeme sledovat značný dopad již zmíněného edičního projektu nakladatelství Julius Albert.

57 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 7.

58 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 10.

59 K bizarní situaci dochází na jednom místě třetího dílu, kde je poznámka pod čarou stylizována jako pokus (pochybnosti jsou koncentrovány ve slově „asi") interpretovat výrok románové postavy: F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů III*, Praha 1928, s. 84.

přičemž třeba s eposem Jaroslava Vrchlického *Bar Kochba* (1897) nakládá stejným způsobem jako s talmudem; tj. používá oba texty jako prameny ke svému spisu s vědeckými ambicemi.

Sokol-Tůma nechápe sám sebe jako zastánce rasového antisemitismu, který podle něj „kotví zpravidla v neuvědomělosti davu“,[60] a proto je mu jako příslušníku inteligence cizí.[61] Jako hlavní inspiraci při genezi díla chápe zkušenost obecních voleb v Ostravě v roce 1896, během nichž „německá, arijská inteligence vozila k volbě voliče, jichž celý zevnějšek volal ‚polský žid‘“.[62] Těmto „elementům“ sice nechce upírat volební právo, ale zarazilo jej, proč židé nepodpořili české kandidáty, když sami „z českého malého lidu žijí“.[63]

V rámci ideové sítě pentalogie je „lidový“ antisemitismus ukázán jako bezúčelný, buď v podobě „posměchu a urážlivých poznámek“ vůči židům například v masopustním období,[64] nebo ve formě hrozby hospodářského bojkotu, které se Chaim vysmívá jako „hračce dítěte“ a „malichernému výbuchu hněvu“, neboť davu schází schopnost takovou akci zorganizovat.[65] Na dvou místech prózy se schyluje k protižidovskému pogromu, v prvním případě jej ale zastavuje český inteligent Dr. Plachý, „těšící se největší důvěře dělnictva“,[66] v případě druhém zasahuje četnictvo.[67] Zatímco první případ můžeme interpretovat jako ilustraci již zmiňovaného osvětového působení inteligence, druhý by mohl naznačovat státní zájem na udržení židovského vlivu.

A skutečně, vypravěč se příznačně ironickým způsobem v jedné poznámce pod čarou zmiňuje o tom, že policejní aparát „bohudíky“ nikdy nevypověděl nějakého

60 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 17.

61 V roce 1922 k tomu dodává, že v době vzniku knihy (1913) neznal žádné antisemitské texty typu spisu H. S. Chamberlaina *Židé: jejich původ a příčiny jejich vlivu v Evropě* (1907) nebo publikace G. de Mousseauxe *Židé: jich filosofie, dějiny a politika* (1910) – F. SOKOL-TŮMA, *Situační přehled dějiště románu ze života ostravských židů V září milionů (E'Geschäftsmann)*, Moravská Ostrava 1922, s. 21. Nevyjadřuje se zde k tomu, nakolik dobře znal jeden ze zakládajících textů českého „moderního“ antisemitismu: JAN NERUDA, *„Pro strach židovský“*, in: Jan Neruda a židé, s. 151–172, z roku 1869, k níž váže jeho pentalogii řada konceptů (například židovský antagonismus proti českým národním snahám, „orientálnost“ židovské rasy, židovská touha po výdělku jako požitek, židovský monopol nad tiskem, světovládné snahy židů apod.).

62 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 8.

63 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 8.

64 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, Praha 1928, s. 8.

65 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 16.

66 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 351.

67 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 442–446.

polského žida,[68] a jinde kritizuje obecní správu za schvalování židovských žádostí o povolení „kořalen“,[69] těchto „doupat, v nichž kupčí se se vším: ctí, láskou, vírou, štěstím, domácí spokojeností, cenou života i rodinným životem“.[70] Za tímto jednáním spatřuje snahu o udržení stávajících poměrů, tj. německé nadvlády, pro kterou není „zmravnění lidu dělného“ žádoucí.[71] Tuto snahu však považuje za krátkozrakou, neboť židovské „pohlcení“ německví je otázkou blízké budoucnosti a závisí již zcela na vůli židů.[72]

Alespoň částečné zamezení židovským snahám je v tomto modelu světa vyhrazeno jednotlivcům: například polskému advokátovi Šewickému, českému povozníkovi Málkovi a především Dubskému, synovi továrníka z Prahy.[73] Jejich potýkání s židy se liší svým průběhem, ale pouze u jednoho střetu lze židovskou stranu sporu označit jako zcela poraženou – tehdy proti ní totiž nakonec vystoupí kolektiv (český závod), nikoli osamocený jednotlivec. Naopak neúspěšné strategie volené Slovany vůči židům můžeme popsat jako apel lásky k bližnímu (ztělesněný kristovskou postavou Dubského) a vyhnání, kterým Šewicki dosáhne pouze růstu Chaimova vlivu v geograficky blízké lokalitě.

Šewicki nejprve přinutí Chaima pod hrozbou prozrazení jeho podvodu se směnkou opustit Halič, ale po čase se stává jeho právním zástupcem. Své na první pohled paradoxní rozhodnutí vysvětluje někdejší předseda antisemitského spolku následovně: „Víte, pane Bauchbrenner, co to je mládí. Divoké myšlenky, sny, ideály, a konečně život praktický, konkurence, starost o rodinu a jiné věci přivádějí nás k rozumu a poznání, že odhodíte-li trochu toho idealisujícího balastu, půjde se vám mnohem snadněji – lehčeji kupředu.“[74] Šewicki začne Chaimovi pomáhat na jeho cestě k prvnímu milionu, a dokonce se mu svěří, že občas

68 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 158.

69 Užití slova „kořalna“ lze interpretovat jako výraz určité distance vůči včlenění tohoto prostoru do české konceptuální tradice „hospody“, počínající v národním obrození – srov. VLADIMÍR MACURA, *Kontexty české hospody*, in: Poetika míst, (ed.) Daniela Hodrová, Jinočany 1997, s. 63-71.

70 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 208.

71 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 210–211.

72 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 214.

73 Kromě nich lze zmínit muže, který se na jednání ostravského zastupitelstva – ve jménu mravnosti – pokusí zamezit udělení koncese k výčepu a vyrábění lihovin Chaimovi. V časopisecké verzi je jím „kupec“: F. SOKOL-TŮMA, *E'Geschäftsmann*, Ostravský obzor 91901, č. 24 (24. 3.), s. 1, v knize – snad kouzlem nechtěného – „tupec“: F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů III*, s. 102. Jeho návrh je zamítnut po vystoupení vlivného žida Wegmanna, který osvětové snahy podřadí rozvoji průmyslu.

74 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 231.

„kvůli prospěchu“ lituje, že sám není židem.[75] Šewického „zmoudření“ je v rámci hodnotové struktury pentalogie nutno hodnotit jako odrodilství, spočívající především v zřeknutí se slovanských hodnot (život v souladu s ideály) a příklonu k hodnotám židovským (život zaměřený na prospěch).

Rovněž Málek má nad Chaimem zprvu převahu. Prokáže mu „dobrodiní“ tím, že mu dovolí nastěhovat se do svého ostravského domu.[76] Jenže Čech na svou pohostinnost doplácí a nájemník Chaim jej chce spolu se svým souvěrcem Salim připravit o majetek prostřednictvím spekulací s vyrovnáním Málkových dluhů. Díky rychlé iniciativě českého inženýra však nakonec dům zůstává Málkovi a pozemky odkupuje český závod, čímž je v podstatě naplněna Nerudova výzva k hospodářskému spolčování.[77] V daném fikčním světě tedy dochází k doslovnému naplnění programu, který na konci 19. století nacionalisté diskutovali a o jehož konkrétní realizaci a institucionalizaci se v dané době začali pokoušet.[78] Samotný Málek navíc na základě vlastní zkušenosti prochází podstatnou charakterovou proměnou – zatímco zprvu byl „člověk velice dobrý, ale trochu lehkomyslný a někdy též nedbalý“,[79] nakonec se z něj stává pracovitý a uvědomělý obhájce „křesťanských zájmů“, jemuž se dokonce podaří docílit odsouzení několika židů usilujících prodat nekvalitní uhlí.

Václav Dubský sehrává zásadní roli v posledních dvou dílech pentalogie. Je to „krásný muž“ asi šestadvacetiletý,[80] kterého „by každý měl za Vlacha“, kdyby jeho jméno tak „zřejmě nehlásalo český původ“.[81] Plynule mluví několika světo-

75 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů IV-V*, s. 272.

76 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 266.

77 J. NERUDA, *„Pro strach židovský“*, s. 169–170.

78 Srov. například JAROSLAVA PROCHÁZKOVÁ, *Český lid a český žid. Časové úvahy*, Praha 1897; KAREL ADÁMEK, *Slovo o židech*, Chrudim 1899. Pokusy o institucionalizaci antisemitismu na úrovni hospodářského života národního hnutí analyzovala CATHERINE ALBRECHT, *The Rhetoric of Economic Nationalism in the Bohemian Boycott Campaigns of the Late Habsburg Monarchy*, Austrian History Yearbook 2001, s. 47–67.

79 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 266.

80 Z pohledu Debory je Dubský krásou blízký „Apolonu belvederskému“: F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů IV-V*, s. 30. Antická skulptura Apolla belvederského figurovala v eugenickém diskurzu často jako ideál mužského těla, srov. FAE BRAUER, ANTHEA CALLEN (edd.), *Art, Sex and Eugenics: Corpus delecti*, Aldershot 2008. S eugenickým diskurzem je v pentalogii možné spojit též Chaimovu představu „shnilé krve“ křesťanů: F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů IV-V*, s. 329. Srov. též Šewického poznámku o křesťanské „loudavé krvi“ (s. 413). V obou případech jsou židé pojati jako silnější a energičtější rasa. Pozornost zaslouží také vypravěčova zmínka v poznámce pod čarou o nejrychleji stoupající porodnosti židů usazených v Ostravě – ve srovnání s evangelíky i katolíky: F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů III*, s. 9.

81 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů IV-V*, s. 25.

vými jazyky, což ale, jak se brzy ukáže, není znakem jeho kosmopolitnosti, nýbrž vzdělanosti. Jeho otec s Chaimem obchodně spolupracuje a také Václav zprvu uvažuje jako obchodník, a to nejen v oblasti obchodu, ale také v oblasti milostné. Objektem jeho úvah tohoto typu se stane Chaimova dcera Debora. Vypravěč spojuje Chaima a Václava v rané fázi známosti s Deborou také v metaforické rovině – oba přirovnává k „dravcům".[82] Jenže „ideální láska", ve kterou se vztah s Deborou rozvine, Dubského povahu mění. A pod vlivem jeho osvětových výkladů o „utrpení" českého národa, jeho „slavné minulosti"[83] a „příkazu lásky", jež je údajně českým lidem k vlastní škodě dodržován,[84] prochází proměnou také Debora. Platoničtí milenci si slavnostně slibují věrnost myšlence zmenšování nenávisti mezi Čechy a židy.[85] Avšak idea odpuštění nenalézá pochopení u ostatních příslušníků Debořiny rodiny; nenávist vítězí nad láskou a Václav volí cestu sebevraždy. Vypravěč následně jeho oběť implicitně přirovná k oběti Kristově.[86]

V duchu tohoto modelu světa je strategie hospodářského spolčování upřednostněna před šířením křesťanských idejí také z toho důvodu, že Dubského koncept neodpovídá „životní filosofii ostravské" (nezapomeňme, Dubský pochází z Prahy): „Bez poesie, bez ideálu, bez milosrdenství a soucitu bych skoro řekl, valí se zdejší život hlučně řečištěm prosaického požitku. A žel, že není skoro ani výjimky z tohoto pravidla."[87] Překotná industrializace a urbanizace konotují vy-

82 Srov. například F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů III*, s. 44 (Chaim a Sali jako „dva dravci" smlouvající v obchodní záležitosti); TÝŽ, *V září milionů IV-V*, s. 65 (Václav jako „dravá šelma" usilující o Deboru). „Dravý" je podle vypravěče též charakter „bursovní spekulace": *V září milionů I-II*, s. 105. Podstatné je, že vypravěč stylizovaný jako autorské já pochází „z vrabčí rodiny", ale v určitých chvílích by si přál „býti orlem nebo krahujcem", tj. dravcem: *V září milionů III*, s. 65.

83 Zdůrazněn je především význam husitské epochy – F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 140: „Národ, který se bil prvý v Evropě za volnost člověka, za svobodu víry, za rovnocennost lidskou, za rozbití pout středověkého feudalismu; národ, který prvý pozvedl plamennou pochodeň, aby osvítil tmu středověku; národ, který dal na březích Rýna nejlepšího syna svého v žertvu plamenům, aby tyto plameny vyšlehnuvše a zazářivše, osvítily celou Evropu, jasný den jí zvěstujíce; ten národ dnes vydán ve psí."

84 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 140-141. Konsekventně s určením „lidskosti" jako zásadní charakteristiky povahy českého lidu připisuje Václav „nelidské" heslo antisemitismu národním nepřátelům Němcům (s. 141). K tomu srov. též Nerudovu koncepci „nespravedlivějšího" protižidovského boje v Německu – J. NERUDA, *„Pro strach židovský"*, s. 161. Bezpráví učiněné židům v dějinách bylo podle Václava dílem „mocných", nikoli lidu – F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 322.

85 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 143.

86 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 352.

87 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 237.

pravěči i židům „něco amerikánského“.[88] Odvrácenou tvář těchto procesů představují růst kriminality[89] a především ztráta mravnosti, kterou dříve zaručoval křesťanský řád. Také ostravský horník se kdysi „vroucně a zbožně modlil“, ale poté se jeho „domovem, rodinou, chrámou“ stala podzemní „sluj“, v níž prožívá polovinu svého života.[90] Utápění strastí a bolestí v alkoholu pro něj znamená potřebné zapomenutí na náročnou práci, „opiové uspání“, které „sílí ho po celý čas tam dole, v té věčné, dlouhé, hrozné noci“.[91]

Oproti socialistickorealistickému narativu, jenž se utvářel rovněž na počátku století (například vize revoluce v románu *Matka* Maxima Gorkého, 1907),[92] v pentalogii není nalezen mechanismus ideologické mobilizace dělnictva, který by mu umožnil vybřednout z alkoholismu a povstat proti vlastním vykořisťovatelům. Vypravěč si existenci tohoto prázdného místa uvědomuje, ale nedokáže jej přesvědčivě zaplnit. Jistý si je pouze tím, že by se řešení dané otázky mělo stát zásadním imperativem pro vrstvu inteligence: „Nechtěl bych škatulkování těchto davů pro potřebu stran politických. Nikoli. Nechci také doktrinářské vtloukání hesel a velkých frází do těchto davů, ale něco, čím by nitru svému nahradily, co tam schází, čím by vyplnily tu prázdnotu, co by je povzneslo, zlepšilo, zmravnilo, zušlechtilo. Nalezne to někdo? Je to vůbec k nalezení? Je to v moci lidské? Je! Ale toto tajemství leží hluboko na dně té duše davů.“[93] V dělnickém prostředí ztratilo křesťanství svůj vliv a program hospodářského spolčování nemůže u třídy nemajetných hrát podstatnější roli. Ostatně Neruda jej ve svém antisemitském textu *Pro strach židovský* směřoval hlavně k vesnickým řemeslníkům.[94] A socialismus je u Sokola-Tůmy rovněž odmítnut, neboť myšlenka internacionálního charakteru proletariátu ve skutečnosti, jak prozrazuje Chaim, slouží pouze k potlačení vlasteneckého cítění dělníků. Není proto náhodou, že její představitelé Karl Marx a Ferdinand Lassalle jsou židé, sami žádnou vlast nemající.[95]

88 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů III*, s. 87 a 146.
89 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 196.
90 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 290.
91 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 289.
92 Srov. KATERINA CLARK, *The Soviet novel*, Chicago-London 1981, s. 46-67.
93 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 291-292.
94 J. NERUDA, „*Pro strach židovský*“, s. 169. Nerudův spisek vznikal patrně pod vlivem Richarda Wagnera a jeho *Das Judentum in der Musik* (1850) Ve stejné době, kdy Neruda vydává svůj text o židech, vyšlo již druhé vydání, které se rozšířilo a mělo širší publicitu. V Nerudově textu můžeme spatřovat „avantgardu" českého moderního rasismu/antisemitismu, včetně zaměření na odlišnou podobu „nenárodních" těl a morálky. M. FRANKL, *Gescheiterte Fortschrittsvision?*, dává Nerudův spis do souvislosti s politickou krizí, v níž se ocitli čeští národní liberálové na konci 60. let.
95 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 13-15.

Právě nacionalismus by mohl vyhovět poptávce po ideologii sjednocující všechny sociální vrstvy národa, přestože zůstává „tajemstvím", jakým způsobem tuto ideologii rozšířit mezi dělnické masy, v současnosti ovládané rozkladným židovským vlivem. Ten se projevuje například užíváním „wasserpolštiny", směsi sestávající z polských, německých a českých slov,[96] namísto národních jazyků.

Přispět k tomuto úkolu se ale snaží pentalogie samotná prostřednictvím apelů vypravěče vybízejícího k důvěře v národ a naopak nedůvěře vůči národním nepřátelům; rovněž je podle něj nutností opustit fatalistickou představu o práci „nějaké tajné ruky" vedoucí k rezignaci na aktivní a národně uvědomělý postoj každého člena národního kolektivu.[97] Před asimilací preferuje autorita vypravěčského hlasu izolaci jednotlivých národních společenství. „Klidné soužití" Čechů, Němců a židů totiž vede pouze ke ztrátě národní „obranyschopnosti".[98] Chaim, který takovou koncepci prosazuje, čímž ji v hodnotové struktuře pentalogie zbavuje důvěryhodnosti, si ale zároveň připouští, že „podle všech známek" se v budoucnosti „vystupňuje nepřátelství národů v nepřátelství států" a dojde k válce „všech proti všem", k válce „dílů světa jedněch proti druhým", „proti níž války všech věků byly hříčkou dětí" a „při níž bude jediné heslo: do základu nepřítele zničit".[99] Vypravěčova perspektiva v tomto bodě nezahrnuje celý svět, je omezenější, ale násilné řešení národnostních konfliktů rovněž nevylučuje, i když je vztažena v souladu s běžnými nacionalistickými strategiemi k boji obrannému: „Ty ubitá, poplvaná Slovač, ty neporušená, silná, vzdorující rodino slavská (…) jen neskláněj svoji šíji, nenařík na útisk, ale statečně se bij za svůj byt, za svou budoucnost i za budoucnost synův svých."[100]

Jak vidno, v pentalogii je upřednostňován nacionalismus slovanský spíše než český nebo slovenský. Sokol-Tůma se ze svých sympatií pro myšlenku slovanské vzájemnosti vyznal například na sjezdu slovanských novinářů v Dubrovníku. Avšak v článku o sjezdu referujícím, publikovaném v *Ostravském obzoru*, jsou zároveň zmíněny obtíže s naplňováním daného konceptu, způsobené „šovinistickou a skoro již směšnou nenávisti" Poláků vůči Rusům.[101] Také v pentalogii

96 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů III*, s. 91.
97 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 21.
98 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 12.
99 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů III*, s. 194.
100 F. SOKOL-TŮMA , *V září milionů IV-V*, s. 95.
101 A, *Sjezd novinářů*, Ostravský obzor 9/1901, č. 31 (21. 4.), s. 1. V létě 1901 přinesl Ostravský obzor sérii článků o údajné „polonizaci" Těšínska a dokonce „vyhlazovacím boji spojené armády německé-polské" proti Čechům – srov. *Poláci při práci na kresách II*, Ostravský obzor 9/1901, č. 55 (17. 7.), s. 1; *Poláci při práci na kresách IV*, Ostravský obzor 9/1901, č. 59 (31. 7.), s. 1. Dne

je Polákům přidělena hodnotově ambivalentní pozice. Jsou sice členy „slavské rodiny“,[102] ale do jejich národního společenství patří též katoličtí šlechtici, jejichž „hon na lidskou zvěř“ Chaima, uspořádaný pro obveselení, výraznou měrou přispěl ke genezi jeho protikřesťanské nenávisti,[103] a především z Polska přijíždějí do Čech „kolonizátoři“, tj. polští židé.[104]

Jakým způsobem jsou v tomto modelu světa židé reprezentováni? Především netvoří homogenní skupinu. Důležité rozdíly spočívají mezi židy „polskými“ a „civilizovanými“ a také mezi židovskými muži a ženami. Zároveň jsou tyto rozdíly překryty pojetím hlavní postavy Chaima Bauchbrennera jako „vlastní personifikace židovstva, jeho tužeb, snah a práce, směřující k povznesení jedince, aby posílen a zmohutněn byl celek: nikdy nižší, nikdy ocasem, ale vždy hlavou národů“.[105]

Vlastnosti této románové postavy odpovídají typickým charakteristikám židovské rasy v antisemitském diskurzu; Chaim se mimo jiné vyznačuje „instinktem obchodním“,[106] „dvojí tváří“ (jednu ukazuje souvěrcům a druhou „akumům“),[107] „vůlí k činu“,[108] „žhavou vášní“,[109] neschopností lásky ať už k vlasti nebo k druhému člověku[110] a inklinací k moci, bez ohledu na její legitimitu.[111]

Chaim je synem chudého „polského“ žida Eleazara, jemuž je připsána absence obchodního instinktu a neznalost židovského náboženství („neznal ani tal-

14. srpna proniklo téma i do prózy *E'Geschäftsmann*, ve které se objevily následující věty: „Dokazováno před českými hostmi, jak je nutno (…) aby ve Slovanstvu nastalo smíření, zejména mezi Rusy i Poláky.“ – F. SOKOL-TŮMA , *E'Geschäftsmann*, Ostravský obzor 9/1901, č. 63 (14. 8.), s. 2. K tématu limitů českého panslavismu JIŘÍ RAK, *Bývali Čechové*, Jinočany 1994.

102 Srov. též rasovou charakteristiku Heleny, oběti Chaimovy žhavé vášně, jako „pravého typu čistokrevné Polky, neporušené rasy slovanské“ – F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 65.

103 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 35. Původce myšlenky honu na Chaima, hrabě Skrinski, později kvůli hýřivému životu zchudne a jeho panství odkoupí právě Chaim.

104 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů III*, s. 76.

105 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů III*, s. 366.

106 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 27.

107 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 39.

108 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 45.

109 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 65.

110 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 46, 84, 185. Chaim samotný se na jednom místě označuje za diskurzivní konstrukt, když odkazuje na *Kapucínův román* Henriho Murgera (1901): „Vypuďte svou citlivost, jako obtížný hmyz, zavřete své srdce, otevřete oči a vstupte do života, jako do divadla s přesvědčením, že jste přítomen dioramatu, že to, co vidíte, je pouze feerie, že vše je falešné, že je to pozlátko a tvořte si život sám. Tak jsem četl kdysi v jedné knize, řídil jsem se tím a šel jsem rychle kupředu.“ – F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů IV-V*, s. 374.

111 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů III*, s. 78.

mudu“),[112] ale také pracovitost. Právě aktivita je nutným předpokladem procesu „zcivilizování“ polských židů, přičemž ten může proběhnout jenom v patřičném prostoru, jímž je v pentalogii Ostrava a nikoli haličský venkov:[113] „Bláto společenských odpadků polykajíce, rvali se, bojovali a vydrápali se – poněvadž jim druzí ruky podali, povytáhli je. Dostali se do vyšších, čistějších vod a tam se opláchli, očistili a vyplavavše na povrch, byli čistí, byli rovni ostatním – byli již tu – zaklimatisováni a zcivilisováni a počali udávat směr.“[114] Zcivilizování se dotýká jak vnějšího vzhledu (ostříhání vlasů a pejzů, svlečení kaftanů;[115] zbavení špíny a pachu česneku z úst),[116] tak změny hodnotových preferencí (důraz na význam vzdělání apod.).

Nacionalističtí intelektuálové obvykle připisovali židům nejen morální a fyzickou zvrhlost, ale také vlastnosti, které se měli dobří Češi od židů učit. V tomto smyslu lze poměrně snadno „nalétnout“ a připisovat těmto vyjádřením jinou roli, než ve skutečnosti měly. „Dobré vlastnosti“ se totiž u židů obvykle vyznačovaly jasným účelem, který prozrazoval (nemorální) „původ“ židů. „Zcivilizování židů“ a „zcivilizování Čechů“ se tak sice dělo ve jménu stejných hodnot (vzájemná loajalita, pracovitost, střídmost, vzdělání apod.), ale s jiným výsledkem. Židům totiž v antisemitském diskurzu chyběla „vnitřní opravdovost“, resp. autenticita, tj. emocionální prožitek a láska, konkrétně pak především láska k národu. Židy jako národ či rasu nepojilo pouto opravdové bezúčelné lásky, nýbrž touha po moci, která u nich měla být velmi vyvinutá, a tvořila tak silné podloží jejich solidarity. Také jejich svaté knihy, především Talmud, v antisemitské interpretaci vypovídaly o této „kvalitě rasy“. Tato vnitřní („tajná“) pravda, potažmo láska zavazující k loajalitě, byla tím, co hledal a hned také nacházel Sokol-Tůma a čím se podle něj dobrý Čech od žida odlišoval, resp. měl se odlišovat. Jednání židů bylo v daném diskurzu naopak řízeno zpravidla chladným racionálním kalkulem, touhou po moci a penězích. Zdání úspěšné rasové asimilace vyvolává v případě Chaimově osvojení pravidel společenské etikety – a jako symbolický vrchol zisk

112 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I–II*, s. 25.

113 Zcivilizování však proběhnout nemusí, zvláště pokud se danému polskému židu nedostane přízně bohatších a mocnějších souvěrců, v místě již usazených. O tom svědčí případ Saliho dcery Lévy, která „podržela ve své povaze všecky chyby židů polských, rasy v sebe uzavřené, která nevcházejíc ve styk s živly arijskými, na niž nepůsobí vlivy vnější, zůstává stále táž, stále jedna, nezměněna. Židé polští, mající veliký vliv v Haliči svojí početností, zůstali na tomže stupni, jako židé starého ghetta“ – F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů III*, s. 240–241.

114 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I–II*, s. 146.

115 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů III*, s. 140.

116 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I–II*, s. 148.

maďarského občanství spojený s aktem přejmenování (stává se Kalmánem Erdödym).[117]

Zatímco v případě židovských mužů je taková strategie vypravěčem „odhalena" jako pouhá obchodní strategie,[118] poněkud jiná situace nastává u židovských žen, resp. u Chaimovy dcery Debory.

Mezi klady Ester, dcery rabína a pozdější Chaimovy manželky, řadí postava židovského dohazovače nevěst její nezájem o umění: „nehraje klavír a nečte romány".[119] To ale není možné říci o Deboře, která Dubskému vypráví o židovské kultuře, přičemž se opírá o díla Israela Zangwilla,[120] a při hře na piano se „její bytost ztrácí v hudbě".[121] Její matka si těchto vlivů na duševní vývoj dcery, na rozdíl od vypravěče, není vědoma: „Je z našeho rodu, je vzdělaná, je znalá víry naší, romány a podobné věci, rázu čistě romantického, nevnikly do její duše, a proto si myslím, že na toho gója [tj. Dubského] ani více nemyslí."[122] Sama svého muže Chaima miluje, ba dokonce zbožňuje, ale ne pro jeho mravní kvality, ale pro „jeho vlastnosti obchodního postupu", které „navykla ztotožňovati (…) s tím, co idealizuje a povznáší".[123]

Skutečná „ideálnost" podle vypravěče „dýše z křesťanství"[124] V případě židů je možnost dospět do stavu „ideální poetické zladěnosti" vyhrazena pouze pro „zvláštní povahy", a to jen za předpokladu působení někoho, kdo by danou osobu „v tomto citu posiloval a vzdělával".[125] Výjimku v pentalogii ztělesňuje právě

117 Románovou konceptualizaci vztahu Maďarů a židů je možné chápat jako referenci k reálnému fenoménu vzestupu židů v Uhrách zejména ve druhé polovině 19. století. Srov. A. S. LINDEMANN, *Esau's tears*, s. 263: „Mezi léty 1787 a 1910 celková populace Maďarska vzrostla o 125 %, zatímco počet židů v zemi stoupl o 1 021 %."

118 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů III*, s. 241.

119 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů I-II*, s. 85.

120 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů IV-V*, s. 132.

121 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů IV-V*, s. 53.

122 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů IV-V*, s. 45. Důsledky jejího chybného přesvědčení, tj. zejména strach před pogromem po Dubského sebevraždě, se projeví na jejím obličeji, který podle vypravěče „propadl, jako všecky, svému předurčení, totiž, stal se z něho obličej, prozrazující rasu židovskou, s celým svým rázovitým, odporným původem orientu" (s. 354).

123 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů IV-V*, s. 174.

124 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů IV-V*, s. 50.

125 F. SOKOL-TŮMA, *V záři milionů IV-V*, s. 50. Nadřazenost křesťanské imaginace je „doložena" například kontrastem mezi představou „mystické záhady věčnosti" a počtářskou střízlivostí Talmudu, v němž je svět popsán jako „široký 1 440 000 mil a rovněž tak dlouhý" (s. 50-51). Srov. též vypravěčovo zhodnocení omezenosti Chaimova pohledu (s. 200): „Zahleděl-li se do krásné, smavé krajiny za Bohumínem přes Chybí až za Osvěnčim, neviděl tyto krásy; myslí jeho množily se řady číslic, tisíce, stotisíce – miliony."

Debora – a roli citového vychovatele sehrává Dubský: „Dala se unášeti Dubským do říše snů, ideálů, do ovzduší, v němž dýchalo to vůní, poesií, přírodou a skoro se styděla, když poznávala, že je jí to vše cizí."[126] Láska u ní vítězí nad nenávistí. Pomstu pojme jako přežitý koncept, neboť „dnes Hamanovi potomci nežijí a křesťané nejsou Haman",[127] a zbavuje se „rušivých" a „dráždivých" stavů způsobených vlivem talmudu.[128] Můžeme říci, že zapomíná na svou židovskou kulturní identitu a přejímá hodnotový soubor svého českého „učitele", jejž sama považuje za nadřazený („širší názor") a jejž vymezuje slovy „lidskost a spravedlnost".[129] Proto není překvapivé, že v sobě nalezne rovněž lásku k vlasti („snad jediná z celého kmene opravdu zatoužila po starém Jerusalemě"),[130] lidu („rozdává peníze chudě oděným starým lidem")[131] a jazyku (Václav ji učí „dokonalé češtině", autentickému nezdegenerovanému jazyku zaručujícímu otevřený přístup k autentickému prožitku lásky k národu).[132] Tak jak se Debora mění duševně a morálně, mění se také fyzicky; ztrácí svůj „židovský charakter": „Debora skutečně rozkvetla. Stala se plnější, prsa její zmohutněla, radost ze života nabytá silou důvěry ve svou lásku učinila ji bezstarostnou, veselou, prostou, a častý pobyt pod žhavým nebem slunného léta dodal jí – skoro bych nejlépe to pojmenoval – dekoraci slovenských děvuch."[133] Zdánlivě nic nestojí v cestě dokonání asimilace – a přesto k ní v pentalogii nedojde. Zásadní zvrat nastává v momentu volby, před niž je Debora postavena – buď vyhovět otcově výzvě zřeknout se křesťana pro ponížení, které mu v dětství lidé této víry způsobili v Polsku, nebo lásku k Dubskému nadřadit soucitu s otcem.[134] Debora volí první možnost – a je zřejmé, že její strategie bude v tomto modelu světa sankcionována: po Dubského sebevraždě se o ni pokouší šílenství a je převezena do ústavu pro choromyslné. Určitou naději pro její záchranu vzbudí odpuštění za vinu na synově smrti ze strany Václavovy matky a její apel, aby se Debora provdala a stala se „hlasatelkou dobra, zástupkyní

126 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 127.
127 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 131.
128 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 145.
129 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 227.
130 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 148.
131 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 201.
132 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 202. K roli „autentického jazyka" v nacionalistickém diskurzu srov. SCOTT SPECTOR, *Prague Territories: National Conflict and Cultural Innovation in Franz Kafka's Fin de Siecle*, Berkeley 2000, s. 85–92.
133 F. SOKOL-TŮMA , *V září milionů IV-V*, s. 202.
134 F. SOKOL-TŮMA , *V září milionů IV-V*, s. 333. Pokrytecký charakter této Chaimovy výzvy se projeví ve chvíli, kdy pojme jako samozřejmost konverzi dcery ke katolictví kvůli sňatku s hrabětem Skrinským, tj. právě strůjcem Chaimova ponížení (s. 417).

lidskosti ve svém kmeni“.[135] Avšak život s polským hrabětem Skrinským tuto naději nenaplní; Debora směřuje k „neodvratnému úplnému zblbnutí“ a porodí „mrzáka“ a „ukrutného netvora“.[136] Oklikou se vracíme k pozici Poláků v pentalogii: kdyby svým šikanováním Chaima „neotrávili“ jeho duši a neumožnili mu zasadit vlastní zkušenost do konceptu protižidovské nenávisti formulované v talmudu,[137] asimilace Debory, třebaže pouhé výjimky mezi židy, by teoreticky mohla být úspěšná. Pro rasistický a v principu vždy maskulinní, patriarchální diskurz ale bylo typické, že se žena – snadněji než muži – v „méněcenné skupině“ stala tou, která může být za jistých okolností přizpůsobena hegemonní kultuře; (méněcenná, židovská či například černošská) žena byla vždy lépe připravena na „vstup“ (do) civilizace představované civilizovaným, resp. kulturně nadřazeným (českým, bílým apod.) mužem.

Dynamika modelu světa

Nepovažujeme však za produktivní rozhodovat, zda je pentalogie nejen antisemitská, ale i „antipolská“. Jak židé, tak polští sedláci nebo šlechtici zaujímají jisté pozice v rámci světonázorové struktury díla. Pokud se zaměříme na větší počet děl určitého autora, lze analyzovat, jestli jsou příslušné pozice konstantně obsazovány jistými aktéry, nebo zda je například entita „židé“ v některých dílech nahrazena jinou entitou. Jak je tomu u Sokola-Tůmy?

Například v jeho trilogii *Hyeny* (1923) se setkáme s postavou, která je charakterizována jako člověk „roztahující sítě ne pouze rafinovaně, ale přímo s pavoučím důmyslem, aby se moucha chytla“,[138] a které je „pojem čestnosti naprosto neznám“,[139] což se projevuje třeba tím, že je kvůli osobnímu prospěchu („honu za dolarem“) ochotna učit své oběti „zhýralému životu“.[140] Je touto postavou žid

135 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 391.
136 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 474.
137 F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 35.
138 F. SOKOL-TŮMA, *Hyeny*, Praha 1929, s. 57. V pentalogii je „rafinovanost“ přiřčena většině židovských postav. Srov. „advokátská rafinovanost“ Ezy – F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů IV-V*, s. 170; Debořina „rafinovanost obchodní vlastní jejímu plemeni“ – s. 127; nebo „rafinovaná vynalézavost“ Ester hledající „cestu k srdcím dělného lidu“ – F. SOKOL-TŮMA, *V září milionů I-II*, s. 300.
139 F. SOKOL-TŮMA, *Hyeny*, s. 21.
140 F. SOKOL-TŮMA, *Hyeny*, s. 58.

blízký Chaimovi z pentalogie, jemuž tyto charakteristiky odpovídají?[141] Nikoli, je to „pravý Amerikán" Behoof.[142]

Jeho protihráče představuje vynálezce, neúspěšně usilující o „sbratření národů"[143] a návrat lidstva ke Kristu,[144] tedy postava podobná Václavu Dubskému – zde nese jméno Weells a je nositelem irské národnosti, potlačované Anglií. Té jsou v tomto modelu světa připsány světovládné ambice, jež ji vymezují jako konkurenta Američanů, Němců a židů.[145]

Je tedy zřejmé, že prvky antisemitského diskurzu plní u Sokola-Tůmy určitou roli, která je zastupitelná prvky diskurzu jiného (například antiamerikanismu), zvláště však tehdy, odehrává-li se děj sledovaného díla mimo prostor českých zemí, a která je podřízena pravidlům tohoto specifického modelování světa. Pokusme se tato pravidla stručně popsat: osamocené a uvědomělé individuality (Dubský, Weells) zde prosazují „ideální" hodnoty (vlastenectví, křesťanská víra). Neúspěch jejich projektu je však implikován tím, že zastupují „slabší" kolektivy (Čechy, Iry), jež jsou navíc „rozkládány" působením postav ztělesňujících amorální kapitalismus (žid Chaim, Američan Behoof). Tyto demoralizující vlivy (rozšiřování kořalky, podpora hýřivého života) činí z neuvědomělých jedinců zajatce národních nepřátel.

Spektrum případů obsazování jednotlivých pozic bychom mohli dále rozšiřovat. Například Josef Švéda se v jedné z kapitol své monografie zaměřené na způsoby reprezentace „indiánů" a „negrů" v českém cestopisném diskurzu věnuje i práci Sokola-Tůmy *Z cest po Americe: Sociální úvahy z pobytu v U.S.A.* (1910). Vzdor indiánů je zde pojat jako „slaměný" („shoří v kořalce"); americké lady se zdají být „bez srdce, bez citu, bez lidskosti" a černoši jsou sice pracovití, ale záro-

141 Židé mají v trilogii okrajový význam: jsou zastoupeni vedlejší postavou „amerického žida Abramsona", který spolupracuje s Behoofem (F. SOKOL-TŮMA, *Hyeny*, s. 158), a v úvaze německého císaře o „povinnosti" židů „pracovati k ovládnutí světa, jak jim Jahve slíbil" (s. 389).

142 F. SOKOL-TŮMA, *Hyeny*, s. 294.

143 F. SOKOL-TŮMA, *Hyeny*, s. 61.

144 F. SOKOL-TŮMA, *Hyeny*, s. 368. Weells nakonec ničí svůj stroj Elektroradion, jež mohl lidstvu přinést mír, ale anglická vládnoucí třída jej chtěla použít k ovládnutí světa. Při nastalém výbuchu sám umírá.

145 F. SOKOL-TŮMA, *Hyeny*, s. 210, 295, 389. Srov. s následujícím tvrzením DANIELA PIPESE, *Spiknutí: názory a teorie*, Praha 2003, s. 160: „Konspirativní teorie se většinou soustřeďují na čtyři skupiny lidí: na Židy (…) na svobodné zednáře (…) Brity (…) a Američany. […] Proč právě tato čtveřice? Vysvětlení, proč právě oni slouží za obětní beránky podobných zveličených obav, se skrývá v představě domnělých spojitostí, které mezi nimi existují, a v jejich zvláštních a charakteristických vlastnostech."

veň nepříjemně zapáchají a nedokážou se vyvarovat projevů vilnosti.[146] Na jednu stranu můžeme upozornit na stereotypní imaginaci Sokola-Tůmy, na straně druhé se v jím modelovaných světech vytvářejí zajímavé konceptuální vztahy například mezi českým lidem a indiány nebo mezi černochy a polskými židy jako necivilizovanými druhými ovládanými svými pudy.

Co ale není zpochybněno ve všech zmíněných dílech Sokola-Tůmy? Zaprvé buržoazní hegemonie, zadruhé struktura rasistického diskurzu, z něhož se odvozuje i antisemitismus. Srovnání a čistě teoreticky provedená záměna (žid – Američan) měla poukázat právě na společné prvky rasismu, aniž by tím bylo naznačeno, že by měla v českých zemích figura žida a Američana stejnou sociální relevanci a v česky psané literatuře stejnou diskurzivní funkci.

Závěry

Odpověď na otázku, kdy je možné považovat literární dílo za antisemitské, se skrývá pod několikavrstevnou a poměrně náročnou analýzou literárního, obecněji kulturního a estetického, ale rovněž sociálního a mocenského kontextu. Domníváme se, že jsme prokázali potřebnost rozlišovat při výzkumu (literárního) antisemitismu několik rovin:[147] a) *obecnou ideologii* (v našem případě český nacionalismus a na něj navázaný antisemitismus), b) *světový názor* (pomyslný hodnotový soubor vytvořený prostřednictvím specifických kognitivních operací, provedených Františkem Sokolem-Tůmou, aktérem nacházejícím se v určité sociokulturní situaci), c) *estetickou ideologii* (soubor kritérií literárnosti formulovaných v daném případě například v časopise *Ostravský obzor*), d) model světa (specifický fikční svět jednotlivého literárního textu). Srovnání trilogie *Hyeny* a pentalogie *V záři milionů* nám umožnilo postřehnout – při různosti modelů světa – podobnosti na úrovních světového názoru a estetické ideologie, jimž je třeba připsat produkci těchto děl, ale určité diference v rovině obecné ideologie (antiamerikanismus versus antisemitismus). Tento rozdíl jsme zdůvodnili mimo jiné faktem, že *Hyeny* se neodehrávají v českém prostředí. Proto byla aktivována jiná ideologie, adekvátní příslušnému kontextu. I tato volba ale zůstala v mezích rasistického diskurzu.

146 JOSEF ŠVÉDA, *Mezi ušlechtilými divochy a lítými bestiemi. Reprezentace „indiánů" a „negrů" v českém cestopisném diskurzu od sedmdesátých let devatenáctého století po první světovou válku*, in: Týž, Země zaslíbená, země zlořečená, Příbram 2016.

147 Následující přehled je inspirován stále produktivním schématem TERRYHO EAGLETONA, *Criticism and Ideology: A Study in Marxist Literary Theory*, London 1976. Eagletonova schématu se však striktně nedržíme.

Vybrané prvky antisemitské ideologie jsou v rámci pentalogie *V září milionů* zasazeny do komplexní sémantické sítě, která se však čtenáři postupně rozplétá prostřednictvím četby srozumitelného příběhu. Právě s ohledem na tuto srozumitelnost vyplývající z orientace na „lidového" čtenáře je zřejmé, že text nenechává „ideové shluky rozplynout ve hře poetické reflexe", ani je „nenechává otevřené". Proto pentalogie splňuje kritéria literárního antisemitismu formulovaná Monou Körte.

Interpretaci jednoho konkrétního textu jsme se pokusili zasadit do obecnějších dispozic nacionalistického diskurzu. Zvážit souvislosti antisemitismu s dalšími prvky a způsoby vyloučení doprovázenými celou řadou kulturních, genderových nebo třídních a jiných stereotypů. To, co činí antisemitismus fenomenálním vyjádřením (evropského) rasismu, je právě propojení stigmatizace více druhů tzv. menšin s různým „původem". Motivací nemuselo být jen nalezení žida coby „univerzálního nepřítele" a konzervování určitého pojetí sociálních a mocenských vztahů a obecně dané hegemonické praxe, jak tomu bylo před rozpadem habsburské monarchie například u politiků a intelektuálů z křesťansko-sociálního tábora. Široce rozkročený diskurz antisemitismu dovoloval svým uživatelům popsat a přinejmenším intuitivně racionalizovat problémy sociálního světa ve velmi širokém spektru. Antisemitismus pomáhal radikálním nacionalistům, jakým byl i Sokol-Tůma, vysvětlit politický útlak. „Cizí židovská moc" podle nich ovládala Rakousko-Uhersko a následně i „nedostatečně národní" Československo. Jejich jazyk přitom využíval stereotypní figury, jejichž doslovnému významu nemuseli věřit. Věřili však tomu, že našli jazyk „prostého lidu", a díky tomu dokáží popularizovat svůj politický boj a jeho cíle. Bez projektu suverénního, homogenního národního státu a „testu národní jednoty", který delegitimizoval alternativní ne-nacionalistické politiky (především „požidovštělé" radikální politiky dělnické třídy), a stal se tak jedním z důležitých prostředků jeho uskutečnění, by uspořádání daného diskurzu nebylo srozumitelné. Pentalogie je tedy svébytnou konkretizací tezí Étienna Balibara o provázanosti antisemitismu a nacionalismu.

V literárním díle Sokola-Tůmy nebylo implicitně či explicitně propagováno pouze násilí vůči určité menšině. Čtenost díla zajišťovala hlavně jeho „lidovost", tedy to, že na jeho stránkách nalezly široké vrstvy společnosti umělecké vyjádření vlastní sociální marginalizace a jazyk, který zdánlivě umožňoval z této pozice uniknout.[148]

148 Výzkum byl podpořen Grantovou agenturou Univerzity Karlovy v Praze, projekt č. 1786214 „Antisemitské reprezentace v české literatuře 1900-1950".